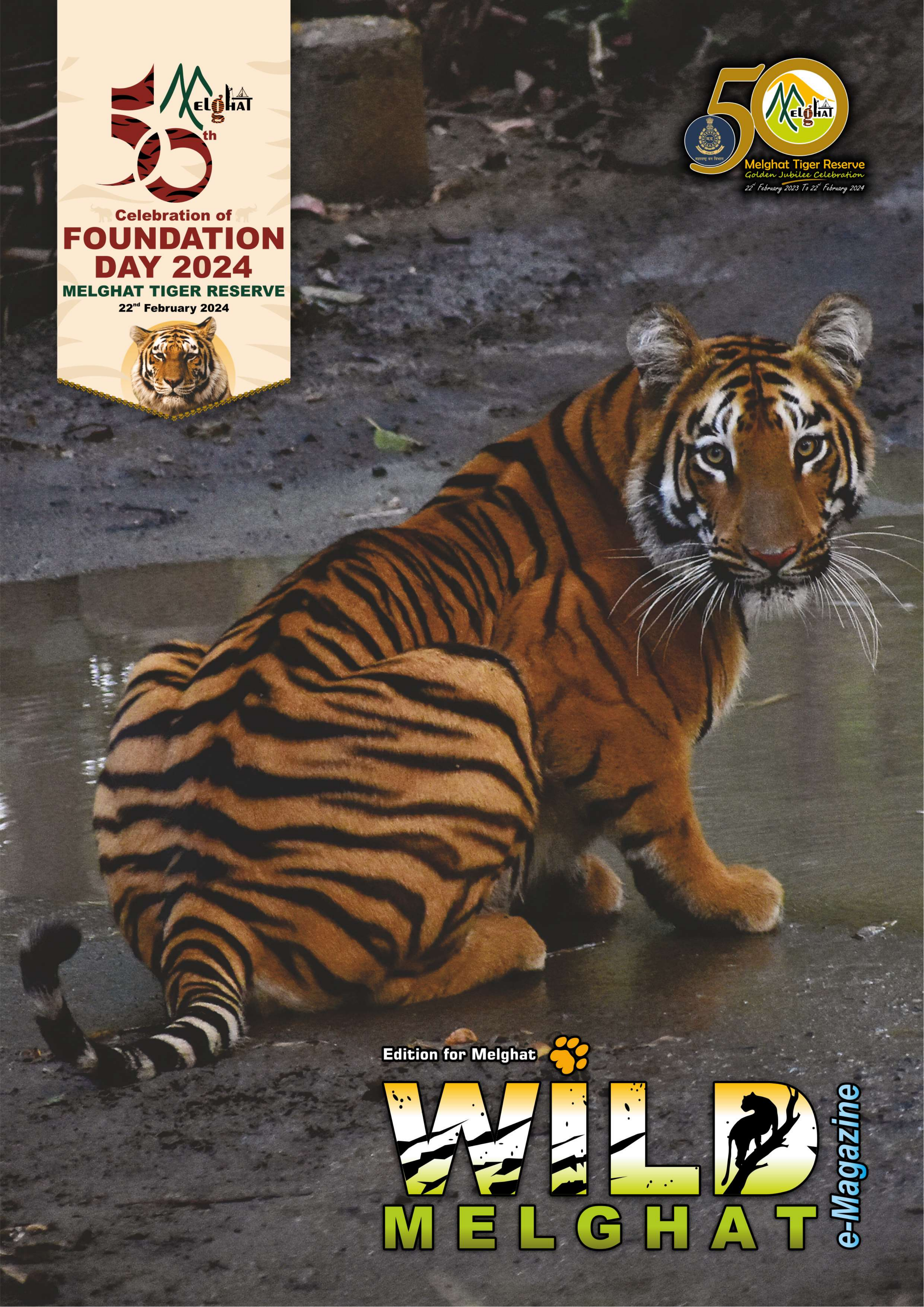

Melghat

50th

Celebration of

FOUNDATION DAY 2024

MELGHAT TIGER RESERVE

22nd February 2024

Melghat Tiger Reserve

Golden Jubilee Celebration

22nd February 2023 To 22nd February 2024

Edition for Melghat

WILD MELGHAT

e-Magazine

THE MAGICAL MELGHAT TIGER RESERVE

BIODIVERSITY MAP

The magical Melghat is a meeting place of cliffs & valleys and rocks & ravines from the southern Satpura Hills of Central India. Situated in Amravati district of Maharashtra and spread across 2768.52 square kms of area, the Melghat tiger reserve is thriving with majestic rivers, sacred forests and mystic groves. The tough terrains bustling with teaks and bamboo are home to mighty tigers and their several wild cohabitants like Sloth Bear, Indian Gaur, Sambar deer, Leopard, Nilgais and the endangered, 'back from extinction'-Forest Owlet. The theatrical monsoons feed the five tributaries of Tapi river that borders the Melghats in the north. And deciduous forests cover the Melghats in a different colour for every season. The Melghats are also witness to a gallant history of the state preserved as forts of Gavilgarh and Narnala sitting on the Gavilgarh ridge. One of the first forests to be notified as a tiger reserve, the Melghats are India's beautifully kept secret repository of biological and cultural heritage.

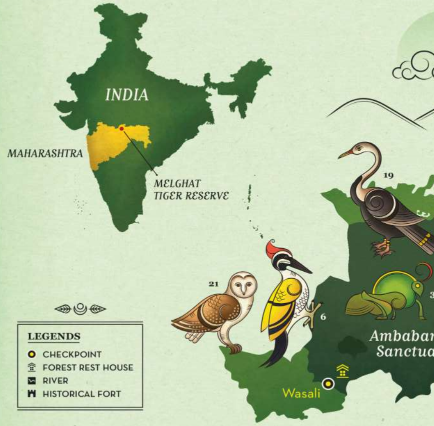

Concept & Artwork by Sudarshan Shaw (Studio Kyaari)

THE KORKUS AND CULTURE

"The first showers of the monsoon arrive only after each branch of a particular Imli tree in the village is full with leaves."- such is the relationship that the Korkus, one of the most ancient tribes to have lived in the Melghats share with the land. Their knowledge about herbs & happenings of the forest and a jovial way of living are invaluable.

FORTS OF A VALIANT PAST

The Melghats have fortified a history of invasions and victories in its glorious Gavilgarh and Narnala forts. The iconic man-made structures that once guarded Gond, Mughal and Maratha empires are now being surmounted by dense greens and wild beings. These also offer visitors a panoramic view of the Satpura ranges.

REPOSITORY OF RARE NATURE

The mystic forests of Melghats have hidden within their dense groves and undulating turfs, several fascinating tales of tough tigers, beautiful birds and more. One such rare resident of the tiger reserve that is said to have come back from extinction is the elusive Forest Owlet (a critically endangered bird species).

RIVERS AND WATERFALLS

The Melghats are a catchment for five tributaries of the Tapi- Khandu, Khapara, Sipna, Gadga and Dolar. Locked by the mighty Arjuna trees, these rivers run wild through the highs and lows of the valleys which also house waterfalls like Bhimkund-Kichakdhara and Panchdhara that come straight out of the tales of Mahabharata.

CONSERVATION WITH LOCALS

One can spot dedicated computer training centres clad as Korku huts sprouting in the region with the idea to generate sustainable livelihood opportunities for youth from relocated forest villages. Tribals also train for forest protection, habitat management, an active wildlife crime cell and tourism activities.

A VISITOR'S HOMELAND

The Melghat Tiger Reserve welcomes all its visitors to its renovated forest rest houses, some of which were built within the british era. Other than these, budding eco-camps and interpretation centres present exclusive experiences and education to the visitors along with empowering the local tribals for operation.

Melghat Tiger Reserve
Golden Jubilee Celebration
22nd February 2023 To 22nd February 2024
50th
Melghat
Celebration of
FOUNDATION
DAY 2024
MELGHAT TIGER RESERVE
22nd February 2024
Magical Melghat
MOBILE APP
First time in the history of Melghat, the android app for Melghat Tiger Reserve is now made available on Google play store & iOS store. Download it for reservations of safari, accommodation, night safari, full day safari, machaan stay & many more activities.
Booking For
Accommodation
Night Safari
Day Safari
Full Day Safari
Machan Thrill
Magical Melghat
Install
About this app
GET IT ON
Google Play
Bookings are also available on
www.magicalmelghat.in
Edition for Melghat
WILD
MELGHAT
e-Magazine
Sunil Wakode

50th Celebration of FOUNDATION DAY 2024
MELGHAT TIGER RESERVE
22nd February 2024

Melghat Tiger Reserve
Golden Jubilee Celebration
22nd February 2023 To 22nd February 2024

Edition for Melghat
WILD MELGHAT e-Magazine

Sunil Wakode

Editor :
Jayoti Banerjee *IFS*
Chief Conservator of Forest and Field Director,
Melghat Tiger Reserve, Amravati

Cover Photo Front & Back :
Manish Dhakulkar

Supported By :
Divyabharti M. *IFS*
DCF, Sipna Wildlife Division

Sumant Solanke *IFS*
DCF, Gugamal Wildlife Division

Jey Kumaran *IFS*
DCF, Akot Wildlife Division

Manjokumar M. Khairnar *MFS*
Divisional Forest Officer, Research & Wildlife,
Melghat Tiger Reserve, Amravati.

A.W. Nimje *MFS*
DFO, Akola Wildlife Division

Yashwant Bahale *MFS*
Divisional Forest Officer,
Melghat Wildlife Division

Uttam Phad *MFS*
Divisional Forest Officer
DFO, Pandharkawada Wildlife Division

Typesetting & Art Design :
Anand Vipat
Graphic Designer, MTR

© Published and Issued By :
Office of the Chief Conservator of Forest & Field Director,
Melghat Tiger Reserve,
Camp Road, Amravati 444 602 (M.S.)
Website: ***www.magicalmelghat.in***
E-mail: ***ccffdmelghat2@mahaforest.gov.in***

Text © **Wild Melghat e-Magazine 2024**
All Rights Reserved.

Sunil Wakode

Contents...

Sr. No.	Particulars	- Author	Page No.
1.	मेळघाट व्याघ्र प्रकल्पाचा “सुवर्ण महोत्सव”	- श्रीमती जयोती बॅनर्जी	1-2
2.	The Elusive Melghat Tiger	- Prakash Thosre	3-6
3.	Melghat’s Magical Experience	- Dr. Lokesh Tamgire	7-13
4.	“Grassland Dynamic of Melghat Tiger Reserve”	- Prof. Gajanan Muratkar	14-16
5.	Choronology of Melghat Tiger Reserve	- -	17
6.	मेळघाट एक नंदनवन...	- सुनील वाकोडे	18-20
7.	एक सैलानी	- श्री. यशवंत बहाळे	21-23
8.	मेळघाटातील पक्षी अभ्यासाची दीडशे वर्षे	- डॉ. जयंत वडतकर	24-28
9.	आसेगांव जवळचा रानपिंगळा	- स्व. अभिषेक वाकोडे	29-30
10.	गर्भश्रीमंत मेळघाट	- दीपक जोशी	31-32
11.	अस्वल (Slouth Bear)	- मनिष के. ढाकुलकर	33-34
12.	“सुरजपाल” नावाचा कोकटूतील अजिंक्य वाघ	- राजेश घागरे	35
13.	वनवा	- कु. मोनिका दा. चौधरी	36
14.	वाघ	- कु. मोनिका दा. चौधरी	37

Edition for Melghat

WILD MELGHAT e-Magazine

1

मेळघाट व्याघ्र प्रकल्पाचा "सुवर्ण महोत्सव"

श्रीमती जयोती बॅनर्जी (भा.व.से.)
मुख्य वनसंरक्षक तथा क्षेत्र संचालक,
मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प, अमरावती.

मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प हा देशातील प्रथम नऊ व्याघ्र प्रकल्पातील एक असून क्षेत्रफळाच्या दृष्टीने त्याचा चौथा क्रमांक लागतो. २२ फेब्रुवारी २०२३ रोजी व्याघ्र प्रकल्पाने सुवर्ण महोत्सवी वर्षात पदार्पण केले. गेल्या ५० वर्षाचे कालावधीत व्याघ्र प्रकल्पाने अनेक स्थित्यंतरे बघितली. व्याघ्र संवर्धनाचे विविध प्रयोग येथे करण्यात आले. यातून वन्यजीव संवर्धन व संरक्षण करण्यास मदत झाली. व्याघ्र प्रकल्पातील वाघांची संख्या सतत वाढत राहिली जी सन २०२३ मध्ये ५५ वर पोहचली. वाघांची संख्या वाढणे हे सुदृढ परिसंस्थेचे द्योतक आहे. दरम्यान व्याघ्र प्रकल्पाच्या गाभा क्षेत्रातील गांवाचे पुनर्वसन सुरू झाले. गावांच्या पुनर्वसनाने मनुष्य हस्तक्षेप विरहित क्षेत्र तयार झाले. यामुळे वन्यजीवांचे अधिवास विकसित होऊन पुन्हा त्याचा फायदा व्याघ्र संवर्धनासाठी झालेला दिसून येतो. पुनर्वसन मेळघाटमधील सुदूर क्षेत्रात वसलेली गावे विकासाच्या मुख्य प्रवाहात येण्यासाठी मदत झाल्याने त्यांचा विकास देखिल होऊ लागला. व्याघ्र संवर्धन कार्यासोबतच मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प क्षेत्रातील गावामधील युवकांना रोजगार उपलब्ध करून देणे करिता कौशल्य विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम देखिल राबविण्यात येत आहेत. ज्यामध्ये Assistant electrcian Training, Computer Training, Driving Training, Two Wheeler Repair Training, Hospitality Training आदी प्रशिक्षण उपलब्ध करून देण्यात येत आहेत. केंद्र शासनाच्या कौशल्य विकास पोर्टलवर नोंदणीकृत असलेला मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प हा देशातील प्रथम व्याघ्र प्रकल्प. त्याच सोबत निसर्ग पर्यटनातून देखिल मोठ्या प्रमाणात रोजगार स्थानिकांना उपलब्ध होतो. वन संवर्धन व संरक्षण कामासाठी आवश्यक मनुष्यबळ देखिल स्थानिकातून घेण्यात येत

असल्याने त्यातून देखिल मोठ्या प्रमाणात रोजगार निर्मिती होत आहे.

अधिवास विकासामध्ये व्याघ्र प्रकल्पाने मोठे यश संपादित केले असून यामध्ये कुराण विकास, वन्यजीवांना पिण्याचे पाणी उपलब्ध करून देणे, जलमृदा संवर्धनाची कामे मोठ्या प्रमाणात घेण्यात येत आहेत. हे अधिवास विकास व वन्यजीव व्यवस्थापन करते वेळी वैज्ञानिक पध्दतीचा मार्ग अवलंबण्यात येत आहे. याकरिता भारतीय वन्यजीव संस्थान, देहरादून यासारख्या संस्थांचे सहकार्य घेण्यात येत आहे. क्षेत्रीय कर्मचारी यांना त्यांचे काम करतेवेळी आवश्यक त्या सर्व मूलभूत सुविधा उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न व्याघ्र प्रकल्प प्रशासनाव्दारे करण्यात येत आहे. वन्यजीवांच्या सुरक्षेसोबतच क्षेत्रीय कर्मचारी यांचे सुरक्षेकडे देखिल तितकेच लक्ष पुरविण्यात येत आहे. मेळघाट क्राईम सेल केवळ महाराष्ट्रातीलच नव्हे तर इतर राज्यातील वन विभागांना देखिल वन्यजीव गुन्ह्यामध्ये सहकार्य करण्याचे कार्य अविरतपणे करीत आहे. मेळघाट व्याघ्र प्रकल्पाची फायर सेल देखिल वनवणवा नियंत्रणात अनोखे योगदान देत असून यामुळे मेळघाट व्याघ्र प्रकल्पाने स्वतःचे एक वेगळे असे वनवणवा नियंत्रणाचे मॉडेल निर्माण केले आहे.

मेळघाट व्याघ्र प्रकल्पाचे सुवर्ण महोत्सवी वर्ष साजरे करण्याकरिता वर्षभर विविध उपक्रम राबविण्यात आले. यामध्ये पक्षी सर्वेक्षण, फुलपाखरू सर्वेक्षण, वन्यजीव सप्ताहातील विविध कार्यक्रम, विद्यार्थ्यांकरिता स्पर्धा, स्थानिक युवकांकरिता व्हॉलीबॉल सामने, निसर्ग भ्रमंती, सेमिनार, कर्मचारी यांचे क्षमता वाढ प्रशिक्षण, स्थानिक युवकांना कौशल्य विकास प्रशिक्षण पुरविणे आदिंचा समावेश आहे. हे सर्व उपक्रम राबविते वेळी जनप्रतिनिधी, इतर शासकीय यंत्रणा, स्वयंसेवी संस्था, निसर्ग प्रेमी व स्थानिकांचे कायम सहकार्य व्याघ्र प्रकल्पास प्राप्त होत आहे.

मागील ५० वर्षात मेळघाट व्याघ्र प्रकल्पाने व्याघ्र संवर्धनात केलेल्या कामाचे श्रेय हे खऱ्या अर्थाने येथे कार्यरत अधिकारी व क्षेत्रीय कर्मचारी यांना असून, या कामात त्यांना कायम सहकार्य करणाऱ्या स्वयंसेवी संस्था व निसर्ग प्रेमी यांचा देखिल यात सिंहाचा वाटा आहे. पुढील काळात देखिल मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प व्याघ्र संवर्धनात देशात अग्रेसर असेल याबाबत व्याघ्र प्रकल्प प्रशासनास विश्वास वाटतो.

मेळघाट व्याघ्र प्रकल्पाच्या सुवर्ण महोत्सवी वर्षानिमित्त सर्वांना हार्दिक शुभेच्छा....!

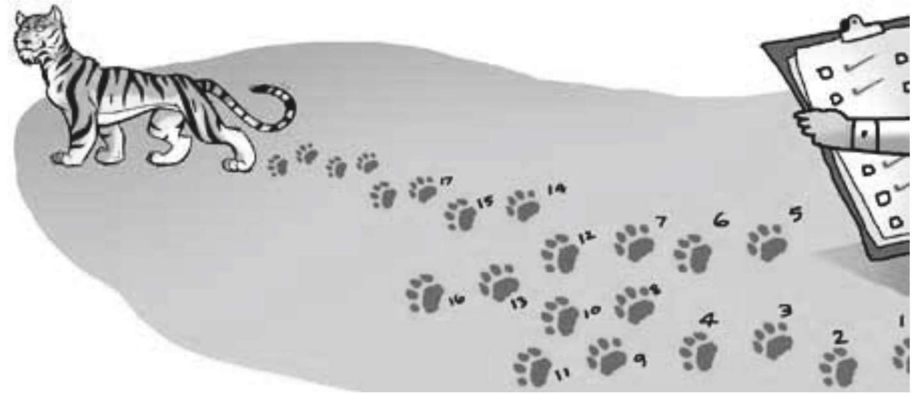

2

The Elusive Melghat Tiger

From Ex Field Director's Desk
Prakash Thosre
P.C.C.F., (Production & Management)

The Melghat Tiger Reserve has become part of the English Textbook "Sahityabharati" of the Maharashtra State Board of Secondary and Secondary and Higher Secondary Education. "The Elusive of Melghat Tiger" written by Sh. P.J. Thosre, Field Director of Melghat Tiger Reserve during 1991-95 is reproduced here for Melvyaghra readers. Publishers acknowledge with gratitude, the consent of Sh. P.J. Thosre for reprinting of this article.

Warming up:

Those of you have been to a jungle, what was it about the wilderness that most fascinating you? Its flora? Its fauna? The overpowering presence of nature that renders you helpless and underlines your insignificance? Ponder over it for five minutes and jot down your answers. Compare your thoughts with those of your friends.

The Elusive Melghat Tiger:

He wouldn't let me see him for two long years after I took charge. I missed him by seconds. I was always told that he had just visited. I saw his spoor, I even saw the food he had eaten. My only consolation was the knowledge that he was keeping a close watch on me. I wandered through the wilds, strained my eyes and stretched my ears day and night, patrolled the trails and kept vigil by the kills, but never caught a glimpse. I was the Conservator of Forests, for heaven's sake, and Field Director Project Tiger, Melghat! The tiger, however, was letting me know in clear terms that I was merely that. There was no question who the boss was.

I had been posting to Melghat in 1991, and as the months went by without any sighting, I was turning a little frantic. Of course, as the son of foresters, I had been a frequent visitor to Melghat, and had often encountered his clan from the late 1950s onwards; but now, considering that I was in charge of his territory, my need to spot him was getting to be a matter of honour.

The laws of the jungle, however, don't care a hoot (let alone a roar) for the laws of

bureaucracy; and as one learns through experience, His Majesty will make his appearance in the fullness of time. There is no hustling him. Meanwhile, there is so much else to absorb and admire all around the jungle that the tiger may well be just a metaphor for the grandeur and beauty of the untamed lands! Crested serpent eagles, wild boar, sloth bears, foxes, snakes, sambar, flying squirrels, a porcupine burrow, colorful insects, gorgeous plants, flowers and age old trees! The heart, nevertheless, pines for the elusive striped wild cat.

The tiger, I assure you, is a thorough gentleman; and the Melghat Tiger a gentleman among gentlemen. I say this after meandering over 1,50,000 km in the Melghat forests alone! Given the terrain, it's easy to miss the magnificent cat, and I was missing him like a champion. As on All Fools' Day of 1992. The then Director of the Wildlife Institute of India, Dehradun, H.S.Panwar, had come to Melghat with a batch of wildlife trainees. Though I was expected to accompany them, I opted to go into the forest alone. The reward was immediate. I saw a sambar stag with two females, a mother bear carrying its young one on its back, and a Crested Serpent Eagle taking off over my left shoulder. I felt sorry the group had missed these wonderful sights. Back at the forest rest house, I rushed to them with my tales. But when I saw the wide-eyed looks of the party, I knew I had eaten crow. They had seen a tigress sitting on the dry riverbed under the bright 11 o'clock sun!

A few days later I had arranged to meet Barkhade, my forester, at Kuwapati at 6 p.m. I reached fifteen minutes late to find a tense Barkhade standing about half a kilometer from our rendezvous. The reason? Exactly at six, instead of encountering the Field Director, he had run into the real thing, the super boss himself, and had discreetly removed himself and his bike. Serves me right for being late, would you say?

On another winter evening I got a wireless message that a tiger had killed a 600 kg Gaur (Indian Bison) the previous night. Promptly I instructed that a properly camouflaged machaan be constructed near the kill. We sat patiently till midnight; our tiger-obsessed minds not open to appreciating some rare sights. - a ruddy mongoose nibbling at the carcass, a pair of tree pies trying to steal a morsel - when

we heard the telltale sound, a panicky barking deer dashing from a water hole. Tensely we waited and waited and finally we gave up. An inspection of the nearby tracks showed that the tiger had come to the kill, seen us and backed off. We learnt later that after we had left, the tiger came back and polished off a shoulder.

Disappointed, naturally, but I was not going to give up. Now imagine this. I was on my regular walk through the forest at 9 a.m. down a fair weather road in the company of Surajpal, a knowledgeable local. At a distance of about 200 meters runs a river screened by a thick patch of forest. We suddenly noticed pugmarks that sparked off an animated discussion. And then, all at once, the langoors gave the alarm call and a tiger roared from the riverside. In a flash, Surajpal shimmied up a tall tree and scampered down with the news of a big tiger on the riverbed. We were across the vegetation and onto the riverbank in a shot, but we were not fast enough. The tiger had vanished, just vanished, stripes and whiskers and all!

Determined to break the jinx this time, I occupied the seat in the minibus that offered the best view on this November journey from Khatkali to Dhargad. A sounder of about 20 wild boars trotted across, peacocks stared at us from the middle of the road and called raucously. We would soon be crossing the Sulai Nala where there had been frequent tiger sightings. My polo-neck pullover was getting to be too warm for comfort, and I decided to get rid of it. As I was removing it, the driver whispered that a tiger was on the road. Frantic, I almost tore it up my nape and chin and nose, but by the time I emerged from the tunnel, they had all seen the tiger while I was left fuming. I had to be satisfied with pugmarks again!

And there was the time when a tigress came to check me out. This miss was at Harisal where a Gaur was killed by a tigress with cubs. The arrangement was a little different this time. A dilapidated cage, adequately camouflaged with twigs, was kept about twenty meters away from the kill. My friend Anant and I ambled through very tall grass and sat in the cage over the kill that moonless night, while our better halves parked themselves in my car a fair distance off. In the pitch dark and absolute quiet, we could hear ourselves breathe. Then came the alarm call of a sambar and we knew that the tigress

had arrived. Within minutes we heard the crushing of bones, a feast out there in the open. Soon, there was a rustle near us, heavy breathing and the strong smell of the carnivore at nose-punching distance. The curious tigress was probably inspecting the bipeds in the cage. Anant had frozen and I was melting into a puddle of sweat! Eyeball to eyeball with a tigress, and I couldn't see the blessed creature! A rustle (and a suffocating odour) receded, and we let ten, fifteen, twenty minutes go by. Clearing our throats loudly we lunged into the safety of Anant's jeep and headed dejectedly towards Harisal. Five minutes later my car followed, with the ladies shrieking in delight. They had seen a tigress with three cub's right on the road, in the full glare of the headlights.

Anyway, my bad luck, like all bad things, ultimately ran out, and I did sight the tiger as many as 14 times over the years. The fact remains that the Melghat tiger is a very shy and elusive animal.

In my interactions with visitors, I have always insisted that they should enjoy the whole experience while they wait for the lord to appear. Disappointing though it may be to visit a reserve and return without a sighting, especially today when the animal is threatened, a jungle excursion always leaves you a richer, deeper, recalibrated, person. This is the difference, really, between a visit to a zoo, a safari park and total wilderness. Melghat is a vast patch of wilderness, with well spread prey biomass, water holes and undulating terrain thick with undergrowth. There are many fascinating creatures and features in nature to enthral an appreciative audience. Revel in them till you hear the rustling leaves and espy the pink tongue and bright eyes staring at you from the waterhole, or from a cave or from behind that bush on your right.

From Melvyaghra Newsletter Vol. XVII, NO.I, Feb 2012

3

Melghat's Magical Experience

Dr. Lokesh Tamgire
Nagpur

30th December 2023, Saturday... The day I was eagerly waiting for since the day of selection finally came. On the previous day itself (i.e. on 29th December) I had packed my bag for the next four days stay. Then at 6:20 AM, on the second last day of 2023, I left Wardha for Amravati on my 18-year-old Hero-Honda Passion bike in the bitterly cold. After completing the distance of 50-55 kms on the way in Arvi, at Shivaji chowk I had a tea shot for six rupees only and waited for veterinary doctor Manish Thackeray for 20 minutes. And then from there onwards Dr. Manish was with me for the next leg of 55 km journey to Amravati. On reaching Amravati, I met a group of birders who were a million times more bird-crazy than me, in front of the old entrance gate of Government Engineering College- Mr. Manoj Bind, Mr. Prashant Nikam and Mr. Saphal Patil. Just like last year, we headedtowards Shahanur complexon Saphal Patil Sir's royal four-wheeler Suzuki XL6being in our zone of nature, birds, snakes, antelopes, mammals. The songs on 92.1 FW gave us the necessary soothing background music.

We arrived a little late. Atul Dada (Mr. Atul Tikhe) gestured "Come in right away" when we got off the vehicle at Shahnoor Complex at 12:15 PM. On entering the auditorium, the President of 'Maharashtra Pakshimitra Sanghatana' and Honorary Wildlife Warden Dr. Jayant Wadtkar Sir was speaking. This was followed by honorable officers of the forest department like Chief Conservator of Forests (CCF)

Jyoti Banerjee Madam, DCF of Akot Wildlife Division Jayakumaran Sir, DCF of Amravati Amit Mishra Sir all the dignitaries talking about the Magical Melghat and wishing all the enthusiastic birders good luck for the next three days survey.

I was very happy when I got the book by The Birdman of India - "The Book of Indian Birds" at the registration counter and immediately met Dr. Jayant Wadatkar and said thank you. I held the corner of the MTR Bird Survey banner, where thereis a picture of Swargiya Nartak (Indian Paradise Flycatcher) in my hand and then Mr. Manish (Dhakulkar) took a group photo of us 49 people. After having the delicious gravy of Patwadi (Bhaaji) 3 to 4 times, I spent some time shooting videos in the premises of the complex. One board in the premises with an AI generated photo of a critically endangered species Forest Owlet and the message “SAVE MONEY TO BUY TIME IN THE FOREST” attracted my attention.Later I secured my seat in a forest department bus camouflaged ditto like the spots on a leopard's body. Jayant sir and his team were looking after arrangement of all the participants with utmost care and affection.

After confirming that the people of all the camps on the route where this bus was going were seated, everyone chanted 'Ganpati Bappa Morya' in one voice and the bus left. Enjoying the mesmerizing view of the 'Ghats'through the front glass of the bus, exactly at 4:20 min, the bus stopped at the “Rajdev Baba Camp” where I got down. Waving all passing birders, I put my belongings in a hexagonal-shaped anti-poaching hut on a small hill. After knowing that the laborers and the forest guard had gone to the forest for their daily and necessary work, I immediately took out my camera and captured 2-3 bhais of Saathbhai (Jungle Babbler) and Rufous Treepie in the hut premises.At 5:53 PM when the laborers and forest guard returned to the hut, they welcomed us with swag by serving “Melghatwali Kali Chai” prepared on the earthen chulah. Then to scope my accommodation for next three-days in core zone, I circumambulated the Anti-poaching hut. After seeing the wonderful arrangement of all my necessary basic needs such as winter-proof hut, 24-

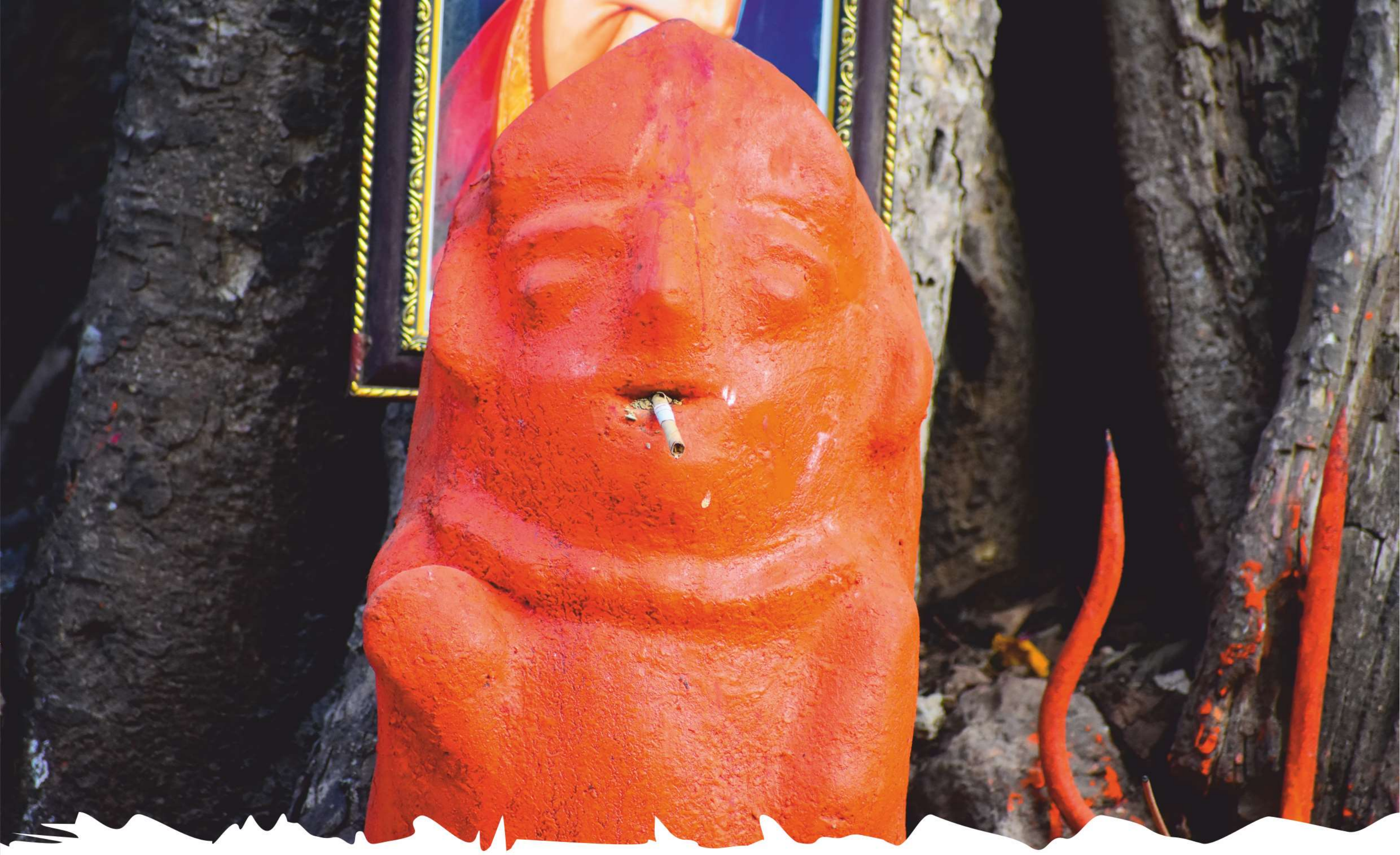

hour water, latrine, solar charging points, wooden cot to sleep on and thick blanket, I was extremely happy. Later we went first by bike and then by bolero with forest department people to drop a birder who came along with us named Vishwajit Chakranarayan to his camp 15 to 20 km away. On the way back from there, I took the hotspot of forest guard in Khongda village (only village with the privilege ofJio network) and shared some selected photos of Melghat on my family group and I dropped the message of "not in network"for the next 2-3 days. Finally, on the night of 30th December, we enjoyed the delicious food cooked on the chulah by the forest laborers- chatting with everyone, sitting by the side of the chulah.After that I went to sleep by taking cozy blanket after putting the alarm on and woke up directly at 5:30 AM on the last day of 2023.

In the pre-dawn darkness, I switched on the fully charged Eveready's orange coloredbattery torch and, in its glowing light, I nervously entered the toilet with modern seat arrangement. As soon as the door was opened,23 of our eight-legged Arachnid friends (i.e spiders)appeared. At 6:30 AM. when I was fully prepared in my camouflage dress, a major (labourer) named Kisan, who was fast asleep, was asked to wake up with the help of an even more sleepy forest guard! As per his daily ritual, Kisan got ready by washing his mouth while listening to a Chhattisgarhi song downloaded on his mobile phone. Kisan took his axe and I took my Nikon D3400 camera at exactly 7:05 AM and started our morning trail crossing several pouches of kharra (smokeless chewable tobacco) lyingon the road in front of Bidiwale baba.

As described by Dr. Salim Ali on page 312 of his book “The Book of Indian Birds”, I found some areas devoid of birds and others with abundance.As suggested by Dr. Jayant sir, I started doing a checklist every 15 minutes in eBird App. Also, after every 15 minutes Kisan kept reminding me "Sir 15-minute ho gaye". In the first 3 kms of pucca road trail I got my two lifers i.e., Oriental Turtle Dove and Indian Yellow Tit along with many other birds. Experiencing the Magical Melghat with call of various birds, butterflies, trees, forest, spiders, insects, and taking pictures in my DSLR

camera, we reached to a small nullah in the inner forest at exactly 9:45 AMand took some rest."Sir ...Jungal ka bahta pani apke shahar ke pani se bahut saaf hota hai",Kisan's this dialogue prompted me to drink the 'highly mineralized water' just like the animals in the forest. And then by posing different stylish poses, I asked Kisan to take pictures of me.

Afterwards, the rest of the path was totally adventurous.We focused was fewer birds as much of the time was spent in making our way through the mountain thickets. Of course, stopping for bird watching in between continued. Like the lord Krishna in the Mahabharata, this "Kisan" too was showing a path in this dense forest that "I could not see". Only Kisan and I know what happened to me after crossing this very difficult route of one and a half to two kilometers. Finally, at exactly 11:20AM, the four and a half hour 'Morning Trail' ended after reaching at Kuti.

Then, as I have been doing for 15 years, I immediately washed my clothes and put them to dry on a 10-rupee orange rope that I had brought with me from previous experiences. Hot water heated on the chulah and cold water from a giant white Syntex tank, which can be only started using kitchen tongs, mixed in a yellow container of JCB engine oil. And then I bathed standing on the 1X2 feet black colored floor. Later I had a delicious lentil dal for lunch. And then taking Dr. Salim Ali's example, I jotted down in my diary the list of 25 birdsI saw on the morning trail and the experience I had at that time.

Before starting the trail at 3 pm, I visited "Raj Dev Baba aka Bidiwale Baba", a place of worship for the tribal people of Melghat. And took photos and videos with prior consent of those worshippers who were offering beedis, cigarettes, kharra, tobacco etc. as a ritual! Also, *Macaca mulata* were enjoying the bananas and wet coconuts offered by a select few worshipers, perched on a huge Baniyan tree. Meanwhile, forest laborer Vilas Betekar, who supposed to accompany me in the afternoon 3 PM trail, got ready by doing a stylish cutting from Balya (another Majoor).

We took a fully charged mobile phone and a camera on solar electric power and left for the 'afternoon trail' with Vilas. The new trail started with

sightings of White-throated kingfisher, Common tailorbird, Tawny-bellied babbler, Greater Racket-tailed drongo. Vilas was an experienced lad. Due to the earlier butterfly survey, he also learned the English names of some butterflies mainly lemon pansy, gray pansy, chocolate pansy. He himself spotted many birds and showed them to me. At exactly 4:04 PM, a bird with an outline of owlet was seen flying over a tree. Eager to see the Forest Owlet, I waited for 5 minutes to see if this bird was really a “Dooda” (Forest Owlet is called as Dooda in Korku language). After spotting, many photos were taken on my camera. Then after zooming in on the photo, it turned out to be “Barred Jungle Owlet”. After reaching the very top of the mountain, “Alexander - the Great (Alexandrine Parakeet)” was seen. Being around a “kotwal” i.e. Black Drongo makes other birds feel safe, same-to-same I felt with Vilas in this dense forest.

“Sir apan ab pahadi ke hi raaste niche utarte” on this Vilas's saying I followed him by replying “Bhai tu jaisa bolega vaiseich main karega”. And experienced the whole “Magical Melghat” from the mountain till we reached to the pucca road. At 5:50 PM, when Vilas said, "Sir, ye Jungli murgi ka aawaaj yet aahe” (This is the callofa Junglefowl) it was confirmed to be “Grey Junglefowl" with the help of The Cornell Lab's "Merlin" app. And finally, at 6:20 PM, we ended our eventful trail with the sighting of a Civet Cat climbing on a tree.

As I freshened up at the kuti, the 6.2-foot Manish, who works as a wildlife biologist in the Amravati Forest Division, entered on his “better-half” bike. He was visiting different camps to see if all arrangements were made properly or not. Then that day he stayed at Rajdev Baba Camp itself. It was Manish who made me hear the calls of my two lifers that are Oriental Scops Owl and Indian Scops Owl at around 8 PM. Adding these two birds shown by of Manish, a total of 17 new birds were added to my checklist. And then in the cold night of December 31st, we all ate together around the chulah in the kitchen and then went to sleep.

January 1, 2024 - Then the first day of the year 2024 started. The wireless satellite phone started beeping

intermittently. As we did not want to repeat the previous day's trail track, we went for some distance on the same road by two-wheeler and then started the "on foot" survey as per the rules. As I was looking at the dense and very picturesque forest, the words "what a beautiful forest man!!" came out of my mouth several times. That means there was no scope for sunlight to fall on your body. Many times, the call of Malabar Whistling Thrush and Crested Serpent Eagle was heard. After seeing many birds at one place "Sir Bibat Nahi to Wagh Hoga ... Kya Lagta?" Kisan said this to Manish as alarm calls were heard at 10:40 AM. This trail on the first day of the new year was also very memorable.

Similarly, there were many great experiences in the afternoon trail as well. By this time a total of 48 birds had been seen in a day and a half except for the un-identified birds. Then I said to Kisan "Bhai aur do panchi mil jayenge to mazaa aa jayega ... apni half century ho jayegi". Placing the axe on his shoulder Kisan confidently replied, "Ho Jayega Sir!!". Then, while walking back and forth in search of birds, suddenly there was a loud noise. While looking up, I found two flocks of 8-10 green colored birds zooming by.Lo and behold! It was the State Bird of Maharashtra! And then at 4:49 PM the Indian Scimitar Babbler was also seen passing through the dense thickets and our half century was completed. And then I showed my camera to Kisan like Sachin Tendulkar shows his bat after a century! The afternoon trail ended with a tea made on chulah.

Finally, January 2, 2024 i.e. the day of our return journeyarrived. At 6:51AM, the call of Gray Junglefowl (*Gallus sonneratii*) was heard. At 7:32 AM, good morning messages also started coming from the wireless satellite phone. Picking up people one by one from different camps, as the bus would be late, I set out alone, with the permission of the anti-poaching hut people, only for bird watching on the main tar road. Walked around for about 2 hours and got beautiful footages of various birds including Greater Racket-tailed Drongo (*Dicrurus paradiseus*) Cinereous (Great) Tit (*Parus cinereus*), Oriental Turtle Dove (*Streptopelia orientalis*), Yellow-crowned Woodpecker (*Leiopicus mahrattensis*).

After coming back to the camp and fully ready to go to Shahanur Complex, we took a group photo with everyone in the Camp and then except Kisan everyone left for their daily work in the forest. At exactly 12:09 min when Kisan was cleaning the camp premises, the forest department vehicle reached the Rajdev Baba camp calling "Chalo Sir". Saying goodbye to Kisan, I entered the bus. Afraid of 'Motion Sickness', instead of sitting on the empty back seat of bus, I grabbed a pole near the stairs and made the one-and-a-half-hour journey to Shahanur Complex completely standing.

The concluding session at Shahanur Complex lasted for about half an hour and listening to the experiences of many other birders made me realize why Melghat is really called "Magical". In this survey, a new bird discovered by Mr. Manoj Bind and Mr. Prashant Nikam was added to the checklist of 307 birds of Melghat. Yes! And that bird was the Orange-breasted Green-Pigeon (*Treron bicinctus*). As per the first letter of my surname, usually my name comes at last but at the time of certificate

distribution it comes first here.And then I accepted the certificate from DCF Shri. Bahale Sir. In the rush of attending the scheduled jungle safari, I ate very hastily and took a selfie with Jayant sir and other birder friends and left for 3:30 pm jungle safari.

I am happy and proud to have found a memory of lifetime through this Magical Melghat Experience!

“Grassland Dynamic of Melghat Tiger Reserve”

4

Prof. Gajanan Muratkar
Grassland Ecologist,
Chikhaldara

Grasslands of Melghat Tiger Reserve : Amravati, Maharashtra State specially with reference to Gugamal Wildlife Division, Akot Wildlife Division, Sipna Wildlife Division, Tipeshwar Wildlife Sanctuary, Ambabarva Wildlife Sanctuary are with more diversity of genera and species. Grasslands with heterogeneous mixture of edible herbs, wild leguminous plants, browsing species and wild fruit baring trees.

Grasses Diversity in MTR :

Grasses genera	: 62
Grass species	: 52
Varieties of grass species	: 14

Wild Legumes Diversity:

Legumes genera	: 09
Species of wild legumes	: 11

Grasslands of Melghat Tiger Reserve are:

Grasslands in Akot Wildlife Division:

- Intermediate and taller.
- Annual & perennial.
- Grasslands growing in black, red, murmi soil.
- Grasslands with more carrying Capacity.
- Grasslands with more diversity of annual & perennial grasses.
- Grasslands with soft and course Grasses.

Grasslands of Gugamal Wildlife Division :

- Grasslands are more annual with course palatable grasses.
- Grasslands with less % of soft palatable grasses.
- Grasslands with more wild leguminous plants with genera & species diversity.
- Grasslands with red soil and black soil.

- Grasslands with more utility index.
- Grasslands with diversity of wild fruit baring trees.

Grasslands of Sipna Wildlife Division :

- Grasslands are more annual with course palatable grasses.
- Grasslands with less % of soft palatable grasses.
- Grasslands with more wild leguminous plants with genera and species diversity.
- Grasslands with red soil and black soil.
- Grasslands with more utility index.
- Grasslands with diversity of wild fruit baring trees.

Pili Grassland Diagnostics:

Grassland of Pili in Sipna Wildlife Division:

- Soil color diversity in each grass plot.
- Soil moisture diversity.
- Water holding capacity differs.
- Grass diversity is more.
- Bhumkababa grassland with more potential and soft palatable grasses.

Melghat Buffer Area Grasslands:

- Grasslands are more annual with course palatable grasses.
- Grasslands with less % of soft palatable grasses.
- Grasslands with more wild leguminous plants with genera and species diversity.
- Grasslands with red soil and black soil.
- Grasslands with more utility index.
- Grasslands with diversity of wild fruit baring trees.

Tipeshwar Wildlife Sanctuary Grasslands:

Grasslands with black soil, annual, perennial palatable grasses, good diversity of legume plants. Grasslands with good carrying capacity and utility index. 58 different types of grasses.

MTR Grasslands Common Characters:

- Weeds invasion more in%
- ***Themedaquadrivalvis, Heteropogon Contortus, Dicanthiumannulatum, Apludamutica and Spodiopogonrhizophorus*** (Pochati Gawat) are dominant.
- Wild leguminous plants are good in %.
- Wild relatives of grasses diversity very good in every grassland.
- Wild relatives of leguminous plants in MTR grasslands % good.
- Good browsing species.
- More % of course grasses.
- Less % of soft grasses.

- Carrying capacity & utility index of grassland is very good.
- Biomass % is good.

Role of Grasslands in Wildlife Habitat Management in Melghat Tiger Reserve:

- Water Conservation in Forest.
- Soil moisture conservation.
- Micro habitat.
- Grazing habitat.
- Nourishing habitat.
- Faunal diversity.
- Breeding habitat.
- Prey – predator relationship.
- Hidden habitat.
- Energy flow in forest ecosystem.
- Food chain & food web.
- Prey – predator relationship.

Melghat Tiger Reserve Grasslands Management Techniques:

- Site selection.
- Soil texture observation.
- Local grasses identification.
- Wild legumes identification.
- Weeds identification.
- Grass seeds collection, storage, labelling.
- Grass seeds enrichment.
- Inspection path preparation.
- Fire lines.
- Monitoring of grasslands – seasonal variations.
- Documentation of grassland management interventions.
- Grasses nursery in every range of local / native grasses.
- Grassland development and management action plan with budget estimate.

"Grasses are the Architects of Melghat Forest Ecosystem"

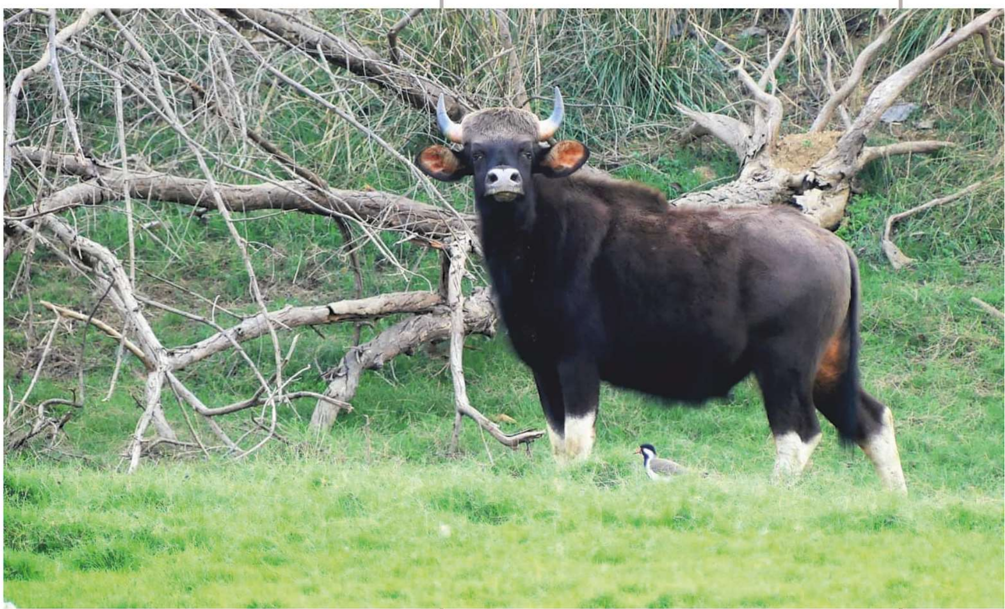

5 Choronology of Melghat Tiger Reserve

Year	Description
1823	First British officer Captain Robinson appointed in Melghat
1855	Process of formation of forest villages started
1866	Declaration of Bairagarh Reserve Forest
1876	Declaration of Gugamal Reserve
1887	Construction of Rangubeli Forest Rest House
1892	Construction of Hatru and Raipur Rest House
1908	Construction of Dhakna Rest House
1913	Declaration Melghat Reserve
1916	Botanist Mr. Witt started identification of species in Berar and Central Province
1959	Construction of Dhargad Rest House
1968	Shri. I.R. Patel published first Flora of Melghat
1969	Declaration of Dhakna-Kolkas Sanctuary
1970	Ban on hunting in Melghat
1974	Declaration of Melghat Tiger Project, Prime Minister Late Mrs. Indira Gandhi visited Melghat.
1977	Transfer of Forest villages to Revenue Department
1985	Declaration Melghat Sanctuary
1987	The commercial harvesting of Timber was stopped.
1987	Visit of Shri. Kailash Sankhala, first Director of Project Tiger to Melghat
1987	Declaration of Gugamal National Park
1988	The second Management Plan was prepare by Shri M.G.Gogate for the period 1988-1998 to ensure maintenance of viable population of tiger for scientific, economic, aesthetic, cultural and ecological values.
1988	Nature Interpretation Center established at Semadoh
1991	Zoological Survey of India surveyed Melghat
1992	The collection of Tendu Leaves was stopped
1994	Declaration of Multiple Use Area.
1995	The leaves of bamboo harvesting by Ballarpur paper mills terminated
1995	Shri. P.J.Thosare prepared a plan of Multiple Use Area for the period 1995-2004
1997	Declaration of Wan, Ambabarwa & Narnala Wildlife Sanctuary
1999	Entire area of the Reserve including the area of Ambabarwa and Narnala Sanctuaries with three divisions namely Sipna Wildlife Division, Gugamal Wildlife Division and Akot Wildlife Division, Akot put under the Project Tiger Directorate, through the Government of Maharashtra order No. WLP/1094/Pra-211/F-1/Dated26th April1999 for unified control.
2000	Final notification declaring Melghat Sanctuary (788.75 sq.km) and Gugamal National Park (361.28 sq.km)
2001-2003	Rehabilitation of villages started
2007	Nature Interpretation center at Semadoh renovated
2007	Declaration of Critical Tiger Habitat in Melghat Tiger Reserve (1500.49 sq.km)
2009	Nature Interpretation Center, Semadoh opened for Tourists
2009	Registration of “Melghat Tiger Reserve Conservation Foundation”
2010	Notification of Buffer Zone (1268.03 sq.km)
2018	Buffer area brought under unified Control of Melghat Tiger Reserve as an exclusive buffer division

6

मेळघाट एक नंदनवन...

सुनील ब. वाकोडे
वनपरिक्षेत्र अधिकारी
अंबाबरवा अभयारण्य

"मेळघाट" माझी कर्तृव्य आणि कर्तव्य भूमी. मी, मेळघाटचा आणि मेळघाट माझा इतकं सहज सोपे गणित नाही. निसर्गाने मेळघाटला भरभरून दिले आहे. मेळघाट हा अप्रतिम, अलौकिक असे नयनरम्य निसर्ग सौंदर्याबरोबरच वनसंपदा व जैवविविधतेने समृध्द आहे. या जंगलाने माझे आयुष्य खुप सुखी केलं. निसर्गाचे अनंत उपकार आहेत माझ्यावर. मेळघाटच्या जंगलातल्या प्रत्येक दृश्य, अनेक घटना डोळयांचे पारणे फेडणार्या असतात. खरेतर त्या बघणार्याच्या नजरेवर आणि भावनेवर अवलंबून असतात. पण आम्ही ठरलो जंगल वेडे, सतत जंगल संरक्षण आणि संवर्धनाचा डोक्यात विचार, पण तरीही ह्या पक्षांच्या, प्राण्यांच्या हालचाली, संवादात गुंतत जातो.

एखाद्या सुंदर वृक्षावर बसून सतत उंच स्वरात, तर कधी मोहक आवाजात गणारा पक्षी एकटक बघत, ऐकत रहाणे असे नयनमनोहर दृष्य बघायला मिळणे, आमच्यासाठी नजरेचे पारणे फेडणारे असते. हे असे सुरू असताना प्रत्येक वेळी नविन काही तरी बघायला मिळतेच. जंगलातला प्रत्येक दिवस वेगळा असतो, त्याची ओढ एक एक गुढ वाढवत जाते आणि ते गुढ उकलताना एक वेगळा आनंद मिळतो. मग वाटतं की आपल्या एवढे या जगात सुखी कोणीच नाही. आपल्या इतके आपणच सुखी.

वन संरक्षण कॅम्प भोवती सतत पक्षांची किलबिलाहट सुखावणारी, जगाचा विसर पाडणारी असते.

उन्हाळ्यात तर प्राणी व पक्षी पहाणे, निसर्ग अनुभव घेणे निसर्ग प्रेमींसाठी एक पर्वणीच आहे. महत्वाचे म्हणजे मेळघाट मध्य अजूनही सर्व व्यवस्था वन विभागाच्या हाती आहे. त्यामुळे मेळघाट हे व्यापारीकरण पासून दूर आहे. अतिशय आस्थेने व आपुलकीने पर्यटकांचे स्वागत केले जाते. इथले वन्यजीव, पक्षी-प्राणी, झाडे मोकळा श्वास घेत असल्याची जाणीव आपल्याला खचितच होईल.

वनविभागाने इथल्या जैवविविधतेचे संगोपन व संवर्धन, उत्तम रितीने संरक्षित केलेले आहे. वनकर्मचारी जंगलाचे आणि त्यातील प्रत्येक घटकांचे प्राणपणाने रक्षण करतात. विपरीत नैसर्गिक परिस्थितीत दिवस रात्र काम करून वन कर्मचारी

जंगलाचे, तेथील वनांचे, जैवविविधतेचे अत्यंत बारकाईने संरक्षण, संगोपन व संवर्धन करतात.

वन्यजीव, जंगल सुरक्षित ठेवण्यासाठी सदैव तत्पर असतात.

उन्हाळयात जंगलात ठिकठिकाणी पाणवठे व चाटण केलेले असते, अशा ठिकाणी अनेक पक्षी व प्राणी पाणवठ्यावर पाणी पिण्यासाठी आलेले दिसतात. उन्हाळ्या काहीलीने सर्वानाच हैराण केलेल असते. त्यात पशू–पक्षांचे तर खूपचे होतात. म्हणून पाणवठे कृत्रिम रित्या पाणी टाकून वन विभागाने बनवलेले आहेत. तसेही ते आमचे कर्तव्यच आहे. तिथे अनेक पक्षी, वन्य प्राणी, पाण्यावर येत असतात. त्यामुळे त्यांची नोंद घेण्याची, निरीक्षणाची एक मोठी संधी पर्यटकांना मेळघाट मध्ये मिळते.

दर वर्षी उन्हाळ्यात वन्य प्राणी व पक्षी, यांच्या साठी सतत पाणवठ्यावरच्या हालचाली आणि नोंदी घेण्यासाठी ट्रॅप कॅमेरे बसवलेले आहेत. त्यामुळे जंगलातील अनेक प्राणी व पक्षी ट्रॅप कॅमेरात कैद होतात.

त्यामधे वाघ, बिबट्या, अस्वल, हरणं, सांबर, गौर ... इतकेच काय तर बुलबुल, कधी डव्ह होले, मैना, गवई, चंडोल, पारवे, बागडणे, जागे साठी एकमेकांशी भांडणे, सावधपणे पाणी पिणे आणि भुर्रकन उडून जाणे. ह्यांच निरीक्षण म्हणजे एक ब्रह्मानंद असतो, चांगली जागा, आहार व पाण्याची व्यवस्था मेळघाट मध्ये असल्याने विविध प्रकारची जैवविविधता इथे आपल्याला अनुभवता येते.

खाटीक, नाचन, पिवळ्या कंठाची चिमणी, लावे, पोपट, मोर, सोबतच कामऱ्या ढोक आणि टिटवी, मधुबाज, रानपिंगळा (जंगल आउलेट) यासारखे अनेक पक्षी आपल्या सौंदर्याची मोहीनी घालतात. तर वाघ, बिबट्या, अस्वली, रान मांजर, सिवेट कॅट, जंगली कुत्री, जंगली डुक्कर, चितळ, हरणं, सांबर, निलगाय, गौर, भूंकण हरिण ... इ. जैवविविधतेने समृध्द असा आहे मेळघाट. मेळघाट ही जैवविविधतेची परिपूर्ण परिसंस्था आहे.

झाडांची विविधता साग, अर्जुन, खैर, पळस, पांगारा, तेंदू, ऐन, धावडा, बहावा, काटेसावर, चारोळी, कुसूंब, आवळा, बांबू, माहावृक, मोहा अशी इ. झाडं. तर रानगवत, रानफुलं असं एक समृध्द वनसंपदा आणि जैवविविधता मेळघाट जंगलात आढळते.

कुठं आणि कसे आणि काय जंगल अनुभवणे हे महत्वाचे. शांत पणे प्राणी व पक्षी त्याचा संवाद, वावर, मंद वार्या बरोबर येणारा मोहक सुगंध, जंगल अनुभव खूपच आनंद देतो. जंगलात वसंताचे आगमन म्हणजे तो सृष्टीला नटवतो. भास्कराच्या प्रखर तेजाने मेळघाटच्या रोमारोमात जशी ऊब संचारतो आणि ह्या मिलनात ओथंबुन सृष्टीच्या नविन रूपाचे दर्शन होते...

सृष्टीच्या रोमरोमात जीवनदायी उब संचारते. या मिलनाने नव्या सृष्टीचे दर्शन आपल्याला होते. सूर्याची कोवळी किरणे प्रखर होत जातात. तसतसा मेळघाट त्या प्रखरतेत नटत जातो. मात्र ह्या रविराजांच्या किरणाशी जवळीक साधायला सुरूवात झाली की पळस, काटेसावर, पांगारा, बाहावा बोलू लागतात. फुलतात... फुलवतात. रखरखत्या उन्हातही यांचा भडक रंग न जाणवता मन प्रफुल्लित करतो. उर्जा निर्माण करतो.

जंगलात, काटेसावर–पळसाची

झाडं पानं गळलेली मात्र फुलांनी बहरलेली दिसतात. पळस सुखत चाललेल्या जंगलात आपले वेगळे अस्तित्व टिकवून अधिक प्रभावीपणे लक्ष वेधून घेतो. आणि म्हणून **'Flame of the Forest'** म्हणून ओळखला जातो.

मेळघाट मध्ये पावसाळ्यात फिरणे परमानंद असतो. पावसात भिजन मेळघाट बघायला मिळणे अहो भाग्य!

झाडांवरून टप टप आवाज करत गळून पडणारे थेंब मोतीच जणू. त्यावेळी दुरवरून ऐकू येणारी शिळ यातही मनमोहक संगीत सोहळा सुरू असल्याची जाणीव होते. कान तृप्त करतात. मेळघाट मध्ये अतुलनीय असे अभ्द्रुत सौंदर्य दडलेले आहे. पावसाळ्यात गवतावर इवल्याशा रानफूलांचा बहार सुरू होतो. हिरवे पोपटी धुमारे दिसू लागले कि तेवढेच छोटे छोटे जीव, डोळ्यांना ही लवकर दिसणार नाहीत. बारकाईने लक्ष वेधून घेत रानफुलं सौंदर्याचा खजिना घेऊन अवतरलेली असतात. शब्दात मांडता येत नाही असे जंगलाचे वैभव मनाने अनुभवून डोळ्यात साठवून... ह्या हिरव्या मेळघाटची जादू काही औरच आहे. मनात एक वेगळीच उर्जा, चैतन्य निर्माण करते. कधी रविराज इंद्रधनुष्यावर घसरगुंडीसारखे करतात. तर कधी ढगांच्या धुक्यात हरवून जातात. विलोभनीय निसर्ग सौंदर्यात आपण देहभान विसरून पूर्ण पणे जंगलमय होतो. पावसाळ्यात मेळघाट मन धुंद करणारा असतो. जंगलातील ही धुंदी, नजारा, गंध, नाद सतत या जंगलाच्या प्रेमात असलेले... जंगलातच जगणे, जंगलच जीवन गाणे वेगळेच असते. या जंगलाचा मोह ज्याला जडला तो मेळघाट शिवाय जगू शकत नाहीत... असे जगणे म्हणजे ऑक्सीजन शिवाय श्वास... नवनवीन अनुभवायला जंगलात... सृष्टीचा कणं कण... प्रत्येक ऋतूचा वेगवेगळा सोहळा... जणूकाही उत्सव भरलेला असतो. मेळघाट मध्ये. मेळघाट मध्ये निसर्ग वाटा धुंडाळतांना अनपेक्षित काही नजरेत भरतं... मन गुंततं... आणि उत्सुकता स्वस्थ बसू देत नाही. मग सुरू होते शोधमोहीम.

जंगलात काय आणि कसे, कधी घडेल हे अकल्पित असते. वरवर शांत भासणारं जंगल... श्वास रोखून पुढे काय घडणार ह्याची हूरहूर... जंगल भटकंती मध्ये हमखास दिसणारे दृश्य म्हणजे वानरं जी उंच झाडावरची पान, फूल, फळ स्वतः तर खातातच पण खाली चरणार्या प्राण्यांना पण टाकतात. हरणांशी तर विशेष मैत्री... जंगलात प्रत्येक प्राणी महत्वाचा असतो. शिकारीला निघालेला प्राणी, सगळयात प्रथम ह्यांना समजते.

निसर्गातले हे घटक नेहमीच एकमेकांना मदत करत आलेले आपण पहातो. निसर्गाची शक्ती अफाट अनाकलनीय आहे. संवेदनशील मन हवे समजून घ्यायला. हि अशी बंदरं व सांबर पाय आपटून वैशिष्ट्य पूर्ण आवाजात सावधानतेचा इशारा देतात. सळसळतं गवत... त्यावेळी असणारी अनामिक अस्वथता... थरारक... थरार... एका एकी रानडूक्करांचा कळप सुसाट पळत... फडफड आवाजात... मोराचे मियॅव मियॅव करत उडून दूरची झाडावर झेप... पळत सूटलेली हरणे... आणि अचनाक समोर आलेला वाघ... कान आणि डोळ्यातून मनाच्या खोल उतरत साठवणूक... निशब्द... अचंबित असा सुखद धक्का... वेळ काळाचे भान राहत नाही... असा अवर्णनीय अनुभव मेळघाट मध्ये घेतला पाहिजे.

7

एक सैलानी

श्री. यशवंत बहाळे
विभागीय वन अधिकारी,
मेळघाट वन्यजीव विभाग, परतवाडा.

मध्य प्रदेश मधील सुप्रसिध्द अशा कोकरू खामला वनविश्रामगृहावर काम करणाऱ्या एका खानसामाच्या मुलाची गोष्ट आहे. गोरेलाल बेलकर हे खामला या गावातील रहिवाशी असुन ते कोकरू येथे वनविश्रामगृहावर कार्यरत होते, त्यांना एक सुरजपाल नावाचा मुलगा होता. सुरजपाल यांचे शिक्षण तिसरी पर्यंत खामला येथे झाले असुन साधारणतः वयाच्या २० व्या वर्षी त्यांनी कामाच्या शोधात आपले गाव, आपले घर सोडले आणि ते थेट हरिसाल येथे त्यांचे नातेवाईक असलेले श्री. पंडोले यांच्या घरी पोहोचले. ही घटना आजपासुन तब्बल ३८-४० वर्षापुर्वीची असावी. त्योवळेस श्री. पंडोलेजी हे महावत म्हणुन कार्यरत होते आणि नात्याने ते माझे बहीण जावाई असल्यामुळे मोठ्या आशेने त्यांचे कडे गेलो आणि एखादे काम असल्यास मला सांगा मी करेल असे त्यांनी पंडोलेजींना सांगितले. त्यावर पंडोलेजींनी मला सांगितले की हे काम तुम्ही करू शकणार नाही. पण तरी मी डोंगरे साहेब आहेत, गिरी साहेब आहेत यांना विचारतो यावर मी पहिल्यांदा साधारणतः १९८६ साला मध्ये ढाकणा परिक्षेत्रा अंतर्गत येणाऱ्या बोरी येथे कामाला ठेवले. (आजचे धारगड परिक्षेत्रातील बोरी वर्तुळ). त्या ठिकाणी २-३ वर्ष मजुर म्हणुन सर्वच कामे केली आणि माझे कुटुंब म्हणजे माझी पत्नी सौ. मंगा सुरजपाल बेलकर आणि मी, आम्ही दोघेही काही दिवस बोरी येथे मुक्कामे होते. नंतर मात्र आम्ही कोकटू येथे मुक्कामी गेलो. सुरूवातीला २-३ वर्ष मी डाक रनर चे काम केले. बोरी येथुन केलपानी, बोरीची डाक घेणे आणि संपुर्ण ढाकणा परिक्षेत्रातील डाक घेवुन ढाकणा येथे जाणे, सुरुवातीच्या काळात हा संपुर्ण प्रवास मी एकटा आणि पायदळ करत असो. अनेक वेळा या प्रवासा दरम्यान वन्यप्राण्यांसोबत सामना झाला. मात्र सुदैवाने त्या वन्यप्राण्यांनी मला काहीही केले नाही, मला त्या दरम्यान कुठलाही धोका झाला नाही. नंतर मला सायकल देण्यात आली आणि माझा उत्साह आणखी वाढला. मी डक रनर सोबतच इतरही सर्व कामे करीत होते, गस्ती करत होती, आगीच्या हंगामात अनेकदा आग विझविण्यासाठी गेलो. या दरम्यान माझा खऱ्या अर्थाने जंगल आणि वन्यप्राण्यांबाबतचा अभ्यास सुरू झाला.

एक दिवस क्षेत्र संचालक श्री. गोगटे साहेब यांनी मला पाहिले आणि माझ्या अधिकाऱ्यांना विचारले की हा मुलगा कोण आहे. बऱ्याच ठिकाणी आणि बरीच कामे करतांना दिसतो. तेव्हा पहिल्यांदा वरिष्ठ अधिकाऱ्यांसोबत माझी ओळख होण्याचा योग आला.

असच फिरता फिरता एक दिवस श्री. वानखडे साहेबांची जंगलात भेट झाली, साहेबांनी विचारले तु कोण आहे आणि इकडे काय करतो आहे. त्यावर मी साहेबांना सांगितले की मी भागोदार आहो आणि श्री. डोंगरे साहेबांन कडे काम करत आहो. डोंगरे साहेब हे त्यावेळी वनपाल होते.

साधारणतः माझी पत्नी ५-६ महिन्याची गरोदर असतांना मी तीला पायदळ कोकटु पासुन धोंदरी आम जोड पर्यंत साधारणतः १०-१२ कि.मी. पायदळ घेवुन आलो आणि तिथे रंगुबेली - परतवाडा बस पकडुन परतवाडा येवुन पत्नीला घरी सोडले आणि १-२ दिवसांनी परत कामावर रूजु झालो. यावेळेस माझे दोन जिवा भावाचे सहकारी होते ते म्हणजे चाऊ भैया आणि गोकुल भैय्या. त्यांनी मला कामांमध्ये बरीच मदत केली, माहिती कशी गोळा करायची ते सांगितले.

एक दिवस असच दुपारचे काम करून थकल्यामुळे थोडा आराम करावासा वाटला आणि मी आणि माझे दोन सोबती जास्त ऊन असल्यामुळे खिळीदा या ठिकाणी पाणी पिलो आणि आराम करतचं होतो की आमच्या पुढे एक माकड पाणी पिण्यास आले आणि पाहता पाहता ते लगभगीने अधर्वट तहानलेले अचानक झाडावर लगभगीने चढू लागले, विचार करे पर्यंत त्याच्या भागुन एक बिबट चांगला धाड धिप्पट असलेला त्या माकडाच्या मागे झाडावर चडला आणि काही समजण्याच्या आत त्या बिबट्याने झाडावरून पाडले, तो माझा आता पर्यंतचा एक मोठ्या अनुभवला थरार होता कारण आम्ही तिघेही उघड्यावरच होतो, तो आमच्यावर पण हमला करू शकला असता.

श्री. पांडेजी हे पण आमच्या सोबत कोकटुला राहात होते, ते परतवाडा येथे गेले असता त्यांना माझे वडील भेटले, वडिलांनी विचारले माझा मोठा मुलगा नाही आला का, मी त्यांना नाही सांगितले तेव्हा त्यांनी पांडेजींना निरोप दिला की त्याला मुलगा झाला आहे आणि तो आता सहा महिन्याचा झाला आहे. असा निरोप घेवुन पांडेजी परत आले आणि त्यांनी मला हा निरोप दिला, मला त्यावेळेस खुप आनंद झाला पण मुलाच्या जन्मावेळी मी पत्नीजवळ असायला पाहिजे होतो. याची मला खंत होती. मात्र कामात इतका व्यस्त होतो की दिवस कसे निघुन गेले काही कळलचं नाही. त्याही नंतर दिवाळी पर्यंत मला जाता आल नाही. दिवाळी मध्ये सर्व अधिकाऱ्यांचे दौरे आटोपल्यावर मी दोन दिवसांसाठी घरी गेलो आणि मुलाला बघितले, होळी नंतर मात्र मी कुटुंबाला घेवुनच कोकटु आला. त्यावेळेस माझा मुलगा कमी जास्त एक वर्षाचा झाला होतो. त्याच्या पाठोपाठ माझं दुसर अपत्य, माझ्या मुलीचा जन्म झाला, माझे दोन्ही मुलं लहान्याची मोठी कोकटु मध्येच झाली. त्या ठिकाणी नेहमीच अस्वल असायची तिच्या भीतीने मी घरी नसतांना मुलांना पिजंऱ्यामध्ये कोंडुन जात असो आणि परत आलो की त्यांना बाहेर काढत असो. एक दिवस तर विश्रामगृह परिसरामधील गवत काढत असतांना मी आणि माझ्या पत्नी पाहिलेले की मुलं घराजवळ खेळत आहेत.

आम्ही दोघे गवत काढत होतो. आणि मुलांच्या आमच्या मध्ये एक अस्वल उभी होती, आता मुलांना कसं वाचवावं हा प्रश्न आमच्या समोर होता, तेवढ्यात मी एक दगड उचलुन टिनावर फेकला, तो आवाज ऐकुन ते अस्वल परत माधारी पळुन गेले नाही तर त्याची दिवशी कदाचीत आमचे मोठे नुकसान झाले असते.

मुले कोकटु मध्ये लहानाची मोठी झाली नंतर शाळेच वय झालं, नौकरीचा पर्याय नव्हता म्हणुन मुलांना देखील बोरीच्या शाळेत शिकवीलं, १ ते ५ वी मुलं बोरी मध्ये शिकली त्यावेळी चाऊ दादा ची मुलगी ही आमच्या लेकरांमध्ये मोठी होती. कोकटुला सहकुटुंब राहात असतांना अनेक अधिकारी, कर्मचारी देखील कोकटु येथे सहकुटुंब राहीले आहेत. त्या मध्ये प्रामुख्याने पळसोदकर साहेब, निकम साहेब, राजेश घागरे साहेब या सर्वांनी देखिल मोठा काळ सहकुटुंब आमच्या सोबत कोकटु येथे घालवला, त्यांचा फार मोठा सहारा होता आम्हाला. मी सहपत्नीक मुलांसह १२ वर्ष कोकटु येथे राहलो. नंतर मुलं बोरीला शिकायला टाकली. तेव्हा देखिल मी कोकटुलाच होतो. अनेक वेळा मला कामावरून कमी करण्याचे प्रयत्न देखिल करण्यात आले, कारण अधाप ही समजले नाही, मला आठवत देखिल नाही. मी कोणाचे काही नुकसान केले किंवा कोणी अडचणीत यावं असा देखिल मी कधी प्रयत्न ही केला नाही. मात्र पळसोदकर साहेबांसारख्या अधिकाऱ्यांमुळे मी तिथे कायम राहीलो आणि माझ्या जीवनाचा अगदी उमेदीचा काळ मोठ्या उत्साहात कोकटु येथे काम करतांना घालवला.

मी कोकटू येथे आयुष्याचे तब्बल ३२ वर्षे घालवले, दरम्यानच्या काळात मला आणि माझ्या कुटुंबीयांना अनेक चांगले, वाईट, चित्तथरारक अनुभव आले, माझ्या सेवेची सुरूवात मी १९८६ मध्ये रोजंदारी मजुर म्हणुन केली, त्यावेळेस मी तब्बल २२ वर्षाचा होतो आणि कोकटू सोडले तेव्हा ३२ वर्षाचा मोठा प्रवास पुर्ण करून जेव्हा मी बाहेर पडलो तेव्हा जग फार बदलल आहे. अशी जाण झाली. २०१२ मध्ये मी सेवेत वनमजुर म्हणून कायम झालो आणि अवघ्या पुढील ४ महिण्यामध्ये माझा शासकीय कालखंड संपुष्टात येणार आहे. माझ्यामुळे कळत-नकळत सेवे दरम्यान काही चुका झाल्या असल्यास मी सर्वांची माफी मागतो आणि माझे मनोगत, मत मांडण्याची जी मला संधी दिली. त्या बद्दल मी मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प संचालनालयाचा आयुष्यभर आभारी राहील.

आमचा एक वनरक्षक आहे. श्री. राहुल वडे, तो म्हणतो सुरजपाल काका म्हणजे आमची आईच, कधीही दगुन आलो की जे असेल ते खायला घालणार, नसल्या एखादी भाकरी टाकणार.

श्री. राजेशजी घागरे, वनपाल तर म्हणतात. सुरजपाल या नावाचा कोकटुतील अजिंक्य वाघ होय. तर मला जे सुरजपाल काकांबाबत लिहीण्याचा योग आला. तर मी इतकेच सांगेल की, सुरजपाल काकांच्या हाताची चव म्हणजे सग्रणीला लाजवेल अशी, मला फार कमी वेळेस ही संधी मिळाली आणि मी त्या संधीचा पुरेपुर आस्वाद घेतला.

असे आहेत आमचे सुरजपाल काका, सबगुणी मौला, हरफन मौला आणि मेळघाटचा खरा खुरा सैलानी.

■ ■ ■

8

मेळघाटातील पक्षी अभ्यासाची दीडशे वर्षे

डॉ. जयंत वडतकर

पक्षी अभ्याक तथा मानद वन्यजीव रक्षक, अमरावती

मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प स्थापनेला यावर्षी ५० वर्षे पूर्ण झाली आहेत. मेळघाट आपले सुवर्ण महोत्सवी वर्ष साजरे करीत असतांना मागे वळून बघता मेळघाटातील अनेक बदल, येथील जेष्ट वनाधिकारी, कर्मचारी व मेळघाटात विविध माध्यमातून कार्य करणाऱ्या अभ्यासकांच्या नजरे समोरून जात असतील. एक पक्षी अभ्यासक म्हणून मी जेव्हा येथील पक्षी विश्वाचा मागोवा घेतांना, पक्ष्यांच्या नोंदी ठेवण्याचे काम करीत असतो, त्यावेळी त्यातील चढ उतार यासह नवनवीन प्रजातींची पडणारी भर अशा अनेक गोष्टींचा रंजक असा पट तयार होतो.

१९७३ साली व्याघ्र प्रकल्प स्थापनेच्या वेळी मेळघाट राज्यातील पहिला व आकारमानाने सर्वात मोठा व्याघ्र प्रकल्प होता. स्थापनेच्या वेळी मेळघाटचा विस्तार जवळपास १५३७ चौ.कि.मी. इतका होता, त्यानंतर त्यामध्ये वेळोवेळी काही बदल व नवीन अभयारण्य निर्मितीमुळे हे क्षेत्र सतत वाढतच गेले. अलीकडे त्यामध्ये बफर क्षेत्र समाविष्ट झाल्यामुळे मेळघाटचे क्षेत्र आज जवळपास २८०० चौ.कि.मी. इतके झाले आहे. आज सुध्दा मेळघाट हा राज्यातील आकारमानाने सर्वात विस्तीर्ण असलेला व्याघ्र प्रकल्प आहे. यातील जास्तीत जास्त जंगल हे साग बहुल क्षेत्र असले तरी, काही भागात मिश्र जंगल, चिखलदरा परिसरात निमसदाहरित जंगलांचे पट्टे, काही ठिकाणी उंच पहाडीवरील सपाट मैदानी गवताळ प्रदेश, म्हणजेच “बल्दा”. मेळघाटातून वाहणाऱ्या सिपना, खापर, खंडू, डोलार व गडगा ह्या नद्या व कुवापाटी व भोपळा मोठे सारखे नाले व ह्या साऱ्या नद्या ज्या नदीला मिळतात ती मेळघाटच्या सीमेवरून वाहणारी तापी नदीकाठाने सदाहरित जंगलाचे अधिवास निर्माण झालेले आहेत. मेळघाटातील जवळपास १५ गावांचे पुनर्वसन झाल्यानंतर त्या ठिकाणी निर्माण केली गेलेली गवताळ कुरणे, कुठे उंचच उंच पहाडी, त्यावरील दगडी कपारी, कुठे घनदाट जंगल व मधेच कोरकुंची वनग्रामे, अन त्या गावाभोवताल असलेली शेती अशा अधिवास विविधतेमुळे मेळघाटातील पक्षी विविधता संपन्न अशी आहे.

सातपुडा पर्वतरांगेतील मेळघाट हा एक जैवविविधता संपन्न प्रदेश असून येथील पक्षी प्रजातीची संख्या आजवर ३०८ इतकी नोंदविली गेली आहे. मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प स्थापने नंतर येथील प्राणी, पक्षी वनस्पती ई. चा पध्दतशीरपणे अभ्यास व नोंदणी केली गेली असली तरी यातील काही प्रजातींच्या अभ्यासाची सुरूवात मात्र ब्रिटीश काळातच झाली होती. मेळघाटातील पक्ष्यांच्या अभ्यासाची सुरूवात व त्याची नोंद घेतल्या गेली ती आजपासून सुमारे दीडशे वर्षापूर्वी. ई.स. १८७० मध्ये. लेफ्टनंट कर्नल ए.सी. मॅंकमास्टर हा काटोल (नागपूर) येथील लष्कर अधिकारी, चिखलदरा येथे आला असता त्यांनी ह्या नोंदी घेतल्यात, ज्या ई.स. १९७१ ला एका जर्नल मध्ये प्रकाशित झाल्या होत्या. पक्षी अभ्यासाचा हा संदर्भ मध्य भारतातील एकमेव असावा. पक्ष्यांचे संशोधन करीत असतांना मला हा संदर्भ अलीकडेच योगायोगाने सापडला.

ब्रिटिशांनी ई.स. १८०३ ला गाविलगड व वऱ्हाड तसेच ई.स. १८१७ ला नागपूर जिंकल्यावर ब्रिटीशांची विदर्भावरील पकड जबरदस्त झाली होती. ई.स. १८२० नंतर नागपूर, कामठी येथे कायमस्वरूपी सैन्यतळ स्थापल्या गेलेत. पुढे ई.स. १८३३ मध्ये निझामाकडून मेळघाटचे जंगल सुध्दा ब्रिटिश इस्ट इंडिया

हस्तांतरित झाल्यानंतर ब्रिटीशांची नजर येथील मौल्यवान वन संपत्तीवर गेली. सागाचे व्यापारी मूल्य लक्षात घेऊन त्याचे व्यवस्थापन करण्याचे दृष्टीने ई.स. १८५३ साली येथे ब्रिटीशांचा मेळघाट वन विभाग कार्यरत झाला. मेळघाट लगतचे चिखलदरा हे ठिकाण विदर्भातील व मराठवाड्यातील इंग्रज अधिकाऱ्यांच्या सोयीच्या दृष्टीने थंड हवेचे ठिकाण म्हणून विकसित होत गेले. मेळघाटच्या जंगलाच्या आकर्षणामुळे व थंड हवेचे ठिकाण म्हणून उन्हाळ्या दरम्यान चिखलदरा येथे विदर्भ, खान्देश तसेच बुरहानपुर येथून ब्रिटीश अधिकाऱ्यांची येथे ये-जा वाढली.

ई.स. १८७० च्या दरम्यान नागपूर जवळील कामठी येथील ब्रिटीश सैन्यतळ येथील लेफ्टनंट कर्नल ए.सी. मॅंकमास्टर हा अधिकारी एक चांगला निसर्ग व पक्षी अभ्यासक होता. त्याने १८७० दरम्यान त्याच्या कार्यकक्षेतील कामठी परिसरातील शिकार करता करता पक्षांचा सखोल अभ्यास केला. याच दरम्यान काही कामानिमित्य तो अकोला येथे आला असताना व मे १९७० ला चिखलदरा येथे आला असताना येथील पक्ष्यांची सुध्दा शिकार करून पध्दतशीरपणे नोंद केली. त्याच्या या सर्व नोंदीवर आधारित एक शोध निंबध १८७१ साली बंगाल आशियाटीक सोसायटीच्या जर्नल मध्ये प्रकाशित झाला होता. यामध्ये ह्या नोंदी त्याने त्याच्या शिकार मोहिमांमध्ये घेतल्याचे नमूद केले असून पुढे असेही लिहून ठेवले आहे की, "चिखलदरा येथील निसर्ग अभ्यास करणे अतिशय रंजक असून, येथे आढळणाऱ्या प्रजाती ह्या खाली सपाटीवर सापडणाऱ्या प्रजातींपेक्षा वेगळ्या असून काही तर प्रदेशनिष्ठ (endemic) आहेत." त्याच्या या नोंदीमध्ये पाकोळ्या (dusky crag martin, Alpine swift), गरूड (short-toed snake eagle), निळ्या गळ्याचे वेडे राघू (blue-throated bee-eater), कस्तूर (Malabar whistling thrush), काळा बुलबुल (Black Bulbul), काळटोप हळद्या (Black Hooded Oriole), वटवट्या (large-billed leaf warbler), पिवळ्या गालाची टिटवी (Yellow wattled Lapwing), रानकोंबड्या, कावळे अशा अनेक प्रजातींचा समावेश असून यापैकी अनेक प्रजातींची त्याने शिकार करूनच नोंद घेतली होती हे विशेष. या नोंदीमध्ये त्याने अनेकवेळा "मी हा पक्षी चिखल्दा (चिखलदरा) किंवा गाविलगड येथे बंदुकीने टिपला होता" (I shot this bird at Chikalda) असे लिहून ठेवलेले आहे. त्याचा हा अभ्यास त्या काळच्या मानाने फारच शास्त्रीय होता, हे काही नोंदीवरून स्पष्ट होते.

आपला राज्य पक्षी असलेला हरियाल (Yellow Footed Green Pigeon) च्या दोन उपप्रजाती *(Treron P. phoenicoptera & T.P. Chlorigaster)* ज्यांचे अस्तित्व आज वेगवेगळया प्रदेशात असल्याचे मानल्या जाते. या दोन प्रजातीपैकी फक्त क्लोरीगास्टर ही प्रजाती आपल्या भागात दिसते असे मानल्या जाते. मॅंकमास्टरने ह्या दोन्ही येथे नोंदविल्या असल्याचे लिहून ठेवलेले आहे. आम्हाला फोईनिकोप्तेरा ही दुसरी प्रजाती अमरावती व नागपूर जिल्ह्यात मध्ये पहिल्यांदा नोंदविण्यात यश मिळाले ते २०१५-१६ मध्ये. तसेच वटवट्या सारखे लहान व ओळखण्यास कठीण असलेले पक्षीही त्याने यावेळी नोंदविले होते. पांढऱ्या पोटाचा टकाचोर (white-bellied treepie) सारखे या भागात न सापडणाऱ्या पक्ष्यांची नोंद सुध्द यामध्ये आहे, त्यावेळ-

च्या उपलब्ध जॉर्डन यांचे संदर्भ पुस्तकानुसार हा पक्षी फक्त मलबार प्रदेशातच सापडतो असे नमूद असल्याचे माहित असूनही मॅंकमास्टरने "मी हा पक्षी चिखलदरा येथे मे १८७० मध्ये बघितल्याचा दावा केलेला आहे."

मॅंकमास्टरने दीडशे वर्षापूर्वी सुरू केलेल्या या अभ्यासात पुढे आणखी काही ब्रिटीश अधिकाऱ्यांनी भर घातली. ब्रिटीश वनाधिकारी आर.टी. जेन्कीन यांनी विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीस मेळघाट व चिखलदरा परिसरात केलेली ३३ पक्ष्यांची यादी १९२५ च्या ए.इ. नेल्सन संपादित "गाईड टू चीखल्डा" पुस्तकात प्रकाशित झाली होती. पुढे मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प स्थापने नंतर येथील पक्षी विश्वाचा अभ्यास करताना या दोन्ही ऐतिहासिक संदर्भाचा आढावा आतापर्यंत कुणीही घेतला नव्हता. मेळघाट स्थापनेस ४० वर्षे पूर्ण झाल्याचे निमित्ताने मी येथील पक्षी विश्वाचा आढावा घेणारा एक लेख २०१३ ला लिहिला होता, त्यामध्ये सुध्दा मी १९२५ च्या ए.इ. नेल्सन च्या संदर्भांचा फक्त उल्लेख केला होता. मात्र कर्नल मॅंकमास्टर यांच्या १९७१ च्या एका शोध निबंधात सुध्दा मेळघाट मधील पक्ष्यांचा समावेश असल्याची माहिती ज्या दिवशी माझ्या हाती आली, त्यामुळे या संदर्भानुसार हा अभ्यास आणखी ५० वर्षे मागे गेला.

इ.स. १९७३ मध्ये मेळघाट व्याघ्र प्रकल्पाची स्थापना झाल्यानंतर येथील पक्षांची सविस्तर यादी १९८५ ते ८७ दरम्यान व्याघ्र प्रकल्पाचे तत्कालीन संचालक डॉ. व्ही.बी. सावरकर यांनी केली होती. त्यांनी त्यावेळी २४० प्रजातींचे पक्षी नोंदविले होते. ही यादी प्रथम वाईल्डलाईफ इन्स्टिट्युट ऑफ इंडिया च्या "चितळ" या जर्नल मध्ये प्रकाशित झाली होती. डॉ. सावरकरांच्या या यादीमध्ये पुढे आणखी १२ प्रजातींची भर घालून १९९० साली मेळघाटची पक्षी सूची व्याघ्र प्रकल्प संचालनालयाने प्रकाशित केली होती, त्यामध्ये एकूण २५२ पक्ष्यांचा समावेश होता.

या यादीचे वैशिठ्य म्हणजे– शिकारी पक्षी जसे– गरूड, घार, ससाणा, घुबड व गिधाड या पक्षी गटांचा फार सखोल अभ्यास केला गेला होता म्हणूनच अनेक दुर्मिळ अश्या प्रजातींचा यामध्ये समावेश होता. चार जातींची गिधाडे, बारा जातींचे घुबड, त्यामध्ये स्थलांतरित घुबड प्रजाती व अनेक दुर्मिळ शिकारी पक्ष्यांचा समावेश पाहून आजही आश्चर्य वाटते. त्या यादीतील अनेक दुर्मिळ प्रजाती त्यानंतर अनेकांना क्वचितच बघता आल्यात. उदाहरणच द्यावयाचे झाल्यास युरेशीयन स्कॉप्स आउल (Euresian Scops Owl) चा पहिला फोटोग्राफीक रेकॉर्ड मेळघाट मध्ये मी व माझे सहकारी यांचेकडून २०१२ मध्ये वान अभयारण्यात केला गेला होता. ओरियंटल स्कॉप्स आउल (Oriental Scops Owl) चा मेळघाट मध्ये पहिला फोटोग्राफीक रेकॉर्ड २००५ मध्ये डॉ. गिरीश जठार यांनी केला होता. विशेष म्हणजे हे दोन्ही दुर्मिळ घुबड मेळघाटच्या पहिल्या यादीत समाविष्ट होते. काळा गरूड, स्कीमिटर बॅंब्लर या पक्ष्यांचा समावेश सुध्दा डॉ. सावरकरांच्या पहिल्या यादीत आहे, मात्र त्यांचे न दिसण्यामुळे या नोंदीवर प्रश्नचिन्ह निर्माण झाले होते. मात्र या पक्ष्यांची नोंद सुध्दा मेळघाटात २०१० नंतर अभ्यासकांनी घेतली.

त्यानंतर नव्वदच्या दशकात श्री. किशोर रिठे, डॉ. प्राची मेहता, प्रा. निशिकांत काळे, आशिष कोठारी अशा पक्षी अभ्यासकांनी व संशोधकांनी येथील

पक्षी वैभवाचा अभ्यास करून या सूचीमध्ये आणखी काही पक्षांची भर घातली, यामध्ये अतिशय महत्वाचा Forest Owlet (रानपिंगळा), Stork Bill Kingfisher, Black Capped Kingfisher अशा काही महत्वपूर्ण व दुर्मिळ प्रजातींचा समावेश होता. विशेष म्हणजे रानपिंगळा हा पक्षी भारतातून तब्बल ११७ वर्ष नामशेष झालेल्या समजल्या जाता होते, मात्र अमेरिकन पक्षी शास्त्रज्ञ पामेला रासमुसेन यांनी इ.स. १९९७ ला त्याचा सातपुड्यातील नंदुरबार जिल्ह्यातील तळोधा जंगलात पुनर्शोध लावल्यावर हा पक्षी मेळघाटात सुध्दा सापडला. या घटनेने भारतातील पक्षीविश्वात उत्साह निर्माण केला होता.

मात्र या पुनर्शोधाचा मेळघाट सोबत काहीतरी ऐतिहासिक संदर्भ होता. मेळघाटच्या १९९० मध्ये प्रकाशित झालेल्या पक्षी सुचीच्या प्रस्तावनेत "Forest Owlet was last recorded in 1914" हे सूचक वाक्य लिहिलेले होते. यामागे काय संदर्भ होता याचा शोध जेव्हा मी माझ्या रानपिंगळा अभ्यास प्रकल्पा दरम्यान घेतला, तेव्हा आणखी एक नवीन माहित हाती आली. १९७५ साली थोर पक्षीशास्त्रज्ञ डॉ. सालीम अली मेळघाट मध्ये रानपिंगळा शोधण्यासाठी येऊन गेले होते आणि त्यांनी तब्बल १० दिवस येथे थांबून या पक्ष्याचा शोध घेतला होता. दुर्दैवाने त्यांना त्यावेळी हा पक्षी आढळून आला नाही. मात्र पुनर्शोधानंतर १९९८ साली मेळघाटमध्ये सुध्दा रानपिंगळा आढळून आल्यानंतर, आज संपूर्ण देशात तो फक्त मेळघाटातच सर्वात जास्त संख्येत व सुरक्षित आहे हे विशेष.

२००३ साली मेळघाटात मलबारी धनेश या सुंदर व मोठ्या आकाराच्या पक्ष्याची नवीन नोंद झाली, मेळघाटातील तत्कालीन उपवनसंरक्षक श्री. कमलाकर धामगे यांना हा पक्षी सर्वप्रथम मेळघाटच्या प्रसिध्द अशा कोलकाजच्या विश्रामगृह परिसरात दिसला होता. या सर्व १५ नवीन प्रजातींची भर पडल्यानंतर मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प व्दारे २००३ साली पुन्हा एक सुधारित पक्षी सूची प्रकाशित करण्यात आली होती, ज्यामध्ये २६५ प्रजातींचा समावेश होता. त्यानंतर मलबारी धनेश या पक्ष्यावर पुढे डॉ. राजू कसंबे, मी व डॉ. गजानन वाघ यांनी सातत्याने लक्ष ठेऊन अभ्यास केला व हा पक्षी मेळघाटचा रहिवासी असून तो येथे विण करतो व त्याचा विस्तार चिखलदरा पासून ते तापी नदी व सेमाडोह ते कोकटू पर्यंत असल्याचे निरीक्षण मांडलीत. त्यानंतर पुढील जवळपास आठ वर्ष मेळघाटात कुठल्या नवीन प्रजातीची नोंद झाली नाही.

२०१० ते २०१४ दरम्यान अमरावतीच्या वेक्स संस्थेच्या सातपुड्यातील रानपिंगळा अभ्यास, मेळघाटातील घुबड प्रजाती अभ्यास व मेळघाटातील मलबारी धनेश अभ्यास या विविध प्रकल्पा दरम्यान संस्थेचे अभ्यासक डॉ. जयंत वडतकर, डॉ. गजानन वाघ, नंदकिशोर दुधे, अल्केश ठाकरे, निनाद अभंग, गौरव कडू, किरण मोरे, मनीष ढाकुलकर, प्रा. वेद पत्की आदींनी मेळघाटच्या पक्षी सूचित आणखी जवळपास २९ पक्षी प्रजातींची नोंद घेऊन मेळघाटची पक्षी सूची २९४ वर पोहोचवली. यामध्ये चेस्टनट विंग कुकू (chestnut Winged cuckoo) या प्रवाशी स्थलांतरित पक्षी व इतर अश्या काही प्रजातींची नोंद घेऊन मेळघाटचे जंगल स्थलांतराचा प्रमुख मार्ग असल्याचे सिध्द झाले होते. मेळघाटातील वनाधिकारी श्री. अम्लेंदू पाठक यांनी याच दरम्यान ग्रास आऊल या घुबड प्रजातीची ढाकणा येथे

नोंद घेतली होती. त्यानंतर २०२१ साली पक्षी अभ्यासक श्री. मनोज बिंड आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी मेळघाटात Yellow-browed Warbler आणि Scaly Thrush या दोन दुर्मिळ प्रजातींची नोंद घेतली आणि ही यादी २९७ वर पोहोचली.

मेळघाट आपल्या सुवर्ण महोत्सवी वर्षात पदार्पण करीत असतांना मेळघाट व्याघ्र प्रकल्पाकडून दि. २६ ते २९ जानेवारी २०२३ दरम्यान पहिल्या पक्षी सर्वेक्षण कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात आले होते. या सर्वेक्षण कार्यक्रमात देशभरातील महाराष्ट्र, मध्य प्रदेश, छत्तीसगड, ओडीशा, पश्चिम बंगाल, तेलंगणा, आंध्र प्रदेश, कर्नाटक, केरळ व जम्मू काश्मीर आदी १० राज्यांतील एकूण ६० पक्षी अभ्यासक सहभागी झाले होते. या चार दिवसाच्या कार्यक्रमात मेळघाटातील यापूर्वी नोंद झालेल्या २९७ पक्षी प्रजातीपैकी सुमारे २१३ प्रजातींचे पक्षी नोंदविण्यात आले होते. विशेष महत्वाचे प्रथमच नोंद घेण्यात आली होती. या नवीन १० नोंदीमुळे मेळघाटातील पक्ष्यांची यादी ३०७ वर पोहोचली.

२०२३ च्या सर्वेक्षण कार्यक्रमात मेळघाटात नव्याने नोंदविण्यात आलेल्या पक्ष्यांमध्ये हिमालयन रूबीथ्रोट (Himalayan Rubythroat), गुलाबी गोमेट (Rosy Minivet), लांब शेपटीचा गोमेट (Long tailed Minivet), काश्मिरी माशिमार (Kashmiri Flycatcher), सोनेरी डोक्यात वटवट्या (Golden Headed Cisticola), रेशाळ गळ्याचा सुतार (Streak throated woodpecker), मोठा राखी खाटिक (Great Grey Shrike), व काळ्या पंखाचा कोकीळ खाटिक (Black-winged Cuckoo Shrike) हे काही दुर्मिळ पक्षी तसेच शेंडी बदक (Tufted Duck), व तरंग बदक (Eurasian Wigaon) या सारखे स्थलांतरित पाणपक्षी यांचा समावेश होता.

त्यानंतर नोव्हेंबर २०२३ मध्ये मेळघाटात Common Buzzard या दुर्मिळ स्थलांतरित पक्ष्याची नोंद BNHS च्या एका मेळघाटातील कार्यक्रमात डॉ. जयंत वडतकर, नंदकिशोर दुधे यांचेसह काही अभ्यासकांनी घेतली. हा पक्षी या ठिकाणी आपल्या स्थलांतराच्या प्रवास दरम्यान आढळून आली की मेळघाटात स्थलांतर करून आला, यांचा मागोवा डॉ. जयंत वडतकर यांनी पुढील दोन महिने पर्यंत घेतला असता, हा पक्षी त्याचा ठिकाणी पूर्ण वेळ आढळून आल्यामुळे तो मेळघाटातच स्थलांतर करून येत असल्याचे निष्पन्न झाले.

मेळघाटच्या सुवर्ण महोत्सवी वर्षात दि. ३० डिसेंबर २०२३ ते २ जानेवारी २०२४ दरम्यान मेळघाट मध्ये पुन्हा दुसऱ्या पक्षी सर्वेक्षण कार्यक्रमाचे आयोजन करण्यात आले होते. यामध्ये मनोज बिंड व प्रशांत निकम या अभ्यासकांनी Orange-breasted Green Pigeon या एका नवीन प्रजातीची नोंद केली. मात्र या सर्व्हेमधे काढलेल्या काही "ओळख न पटलेल्या" फोटोचा पाठपुरावा श्री. मनोज बींड व प्रशांत निकम यांचे कडून सुरू होता. त्यातील एक शंका असलेला फोटो Steppe Eagal असल्याची उशीरा खात्री पटली. त्यामुळे मेळघाटच्या यादीत पुन्हा एका पक्ष्याची भर पडली, त्यामुळे मेळघाटातील पक्ष्यांची सूची ३०९ इतकी झाली आहे. आज या सूचीमध्ये पूर्वी दिसणारे अनेक पक्षी येथून लुप्त झाले आहेत. काही प्रजाती आढळून येत नाहीत. पूर्वी दिसणारे गिधाड पक्ष्याच्या चारही प्रजाती आज येथे सापडत नाहीत. मात्र गिधाडांच्या दोन प्रजाती ज्या मध्य भारतात सापडत नाहीत. अशा दोन प्रजातींची अपघाताने नोंद मेळघाटात झाली आहे. यातील पहिला म्हणजे Cinereous Vulture. ही हिमालयात सापडणारी प्रजाती असून या ठिकाणी एक पूर्ण वाढ न झालेला पक्षी २०१२ साली ढाकणा येथे आढळून आला, त्यानंतर तो बारा झाल्यावर त्याला सोडून देण्यात आले होते. दुसरा गिधाड म्हणजे Himalayan Griffon, हा सुध्दा हिमालयात सापडणारा मोठ्या आकाराचा गिधाड. या प्रजातीचा एक पक्षी २०२१ साली धारणी परिक्षेत्रातील सुसर्दा या ठिकाणी सापडला होता. उपचारानंतर त्यास सोडून देण्यात आले होते. मेळघाटात आज गिधाड नाहीत मात्र बॉम्बे नचरल हिस्ट्री सोसायटी च्या सहकार्याने महाराष्ट्र वन विभागाच्या पुढाकाराने मेळघाटात दोन प्रजातींचे २० गिधाड पक्षी सोडण्याचे ठरले आहे. हे पक्षी या ठिकाणी यशस्वीपणे स्थिरस्थावर झाल्यास मेळघाटात गिधाड पुन्हा घिरट्या घालू लागतील अशी आशा करण्यास हरकत नाही.

इबर्ड वरील नोंदीनुसार मेळघाटातील प्रजातींची संख्या २५० च्या आसपास नोंदविल्या गेली आहे. अर्था मेळघाट फार विस्तीर्ण प्रदेश आहे. चिखलदरा पासून ते अंबाबरवा पर्यंत घेतल्या गेलेल्या नोंदीचा आढावा घेणे सोपे काम नाही.

सातपुडा पर्वतरांगेतील मेळघाटचे संपन्न जंगल आणि त्यातील अधिवास विविधता आणि स्थलांतरित पक्ष्यांचा महत्वाचा भ्रमण मार्ग (Corridor) इत्यादी वैशिठ्य बघता, या ठिकाणी आणखी अनेक पक्षी प्रजातीचे अस्तित्व शोधून काढण्यास वाव आहे. येथील पक्षी अभ्यासाची सुरूवात तब्बल दीडशे वर्षापूर्वी ब्रिटीश अधिकाऱ्यांनी केली होती, त्यानंतर वेगवेगळया काळात विविध अभ्यासकांनी केलेल्या अभ्यास व नोंदणी मुळे व येथील संपन्नतेमध्ये सातत्याने भर टाकल्यामुळे या आज मेळघाट प्रदेश पक्षी संपन्न असल्याचे दिसून येते हे वेगळे सांगावयास नको. पक्षी अभ्यासक मेळघाटच्या या यादी मध्ये नवनवीन प्रजातींची भर घालत राहतील यात शंकात नाही.

संदर्भः

McMaster, A.C. (1871) Notes on birds observed in the neighbourhood at Nagpore and Kamptee, (Central Provinces), Chikalda and Akola in Berar. J. Asiatic Soc. Bengal 40(2): 207-215.

9

आसेगांव जवळचा रानपिंगळा

स्व. अभिषेक रमेशराव वाकोडे
वनरक्षक प/खामदा,
चौराकुंड परिक्षेत्र

ग्रीष्म ऋतुतील एका सकाळी दि. ७ मे २००८ ला मी अमरावती वरून कुटंगा येथे जायला निघालो. सकाळ असल्याने उन्हाळाची दाहकता तेवढ्या प्रमाणात नव्हती. रस्त्याचे कडेला असलेल्या कडु निंबाच्या झाडांना नविन पालवी फुटलेली होती. शेतांमध्ये मशागतीच्या कामांना सुरूवात झालेली होती. नेहमीप्रमाणे झाडांचे व झाडावरील पक्षांचे निरीक्षण करीत मी मोटर सायकलने सकाळी ९ वा. दरम्यान तळणी फाटा येथुन थोडा पुढे पोहोचल्यावर पहलवान बाबाचे मंदिराचे अलीकडे रस्त्याचे कडेला एक विलक्षण पक्षी बसलेला दिसला. परंतु मोटरसायकल चा वेग जास्त असल्याने मी माझी गाडी थोडी पुढे जाऊन थांबविली. परंतु पाहतो तर काय एक छोटा पक्षी रस्त्याचे एकदम कडेला बसलेला होता. तेवढ्यात एक मोटरसायकल एकदम त्याचे जवळुन गेली होती मला वाटलं त्याला काहीतरी इजा झालेली असावी. मी माझी मोटरसायकल उभी केली व धावतच त्या पक्ष्याजवळ पोहोचलो.

पक्षाचे निरीक्षण केल्यावर माझा माझ्या डोळ्यावर विश्वासच बसत नव्हता. कारण हा पक्षी नामशेष होण्याच्या मार्गावर असलेला दुर्मिळ असा १८८६ नंतर तब्बल ११३ वर्षानंतर नंदुरबार जिल्ह्यातील तळोवा येथे अमेरिकेच्या पक्षीशास्त्रज्ञ पामेला रासमुसेन यांच्या चमुने २५ नोव्हेंबर १९९७ रोजी शोधुन काढला होता. त्यानंतर पक्षी अभ्यासकांनी तो मेळघाट व महेंदीच्या जंगलात शोधुन काढला. या पक्षाचे शास्त्रीय नांव *Heteroglaux blewitti* असुन पक्षाल इंग्रजीमध्ये Forest Owlet असे संबोधतात. तर यास आपण रानपिंगळा असे म्हणतो, कोरकु लोक यास 'डुडा' असे म्हणतात. परंतु हा रानपिंगळा येथे दिसून येईल हे अपेक्षित नव्हते. कारण तज्ञांच्या मते तो मेळघाटामध्ये मी कार्यरत असलेल्या क्षेत्रामध्ये चौराकुंड ते रंगुबेली परिसरामध्ये जास्त दिसून येतो. तेथे संरक्षण कॅम्पवर राहतांना व जंगलागस्त करतांना भरपुर वेळेस मी त्याचे निरीक्षण केले आहे.

परंतु हा येथे अचानक दिसणे अनपेक्षित असल्यामुळे मी त्याला टाळी वाजवुन रस्त्यापासून दुर करण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हा तो उड्डन एका हिवरचे झाडाचे बुंघयावर जाऊन बसला. मी त्याचे पुर्णपणे बारीक निरीक्षण केले. त्याची चोच खाली वाकलेली व पिवळी होती, त्याची नखे टोकदार होती, त्याचे पायावर व पोटावर पांढरी पिसे दिसत होती. डोळे काळे व बुबळ पिवळी होती, तसेच डोळे चपटे असुन लांबवर्तुळाकार होते, त्याचे भुवयावर पांढरी आडवी पट्टी होती. त्याचा कथ्था भुरकट रंग होता व पंखावर काठाने एक आडवी पांढरी रेघ दिसली. त्याने मला पाहतांना मानेला खालीवर

उचलून पाहले, परंतु तरीही माझ्या मनाची निश्चिती होत नव्हती म्हणून एखाद्या पक्षी अभ्यासकाला याचेबद्दल विचारून निश्चित करावे. परंतु कोणाला ते कळत नव्हते. तेव्हाच एकदम मला प्रा. प्र.सु. हिरूरकर सर यांची आठवण झाली. त्यांचा मोबाईल क्रमांक माझेजवळ होताच. मी तत्काळ त्यांना फोन लावला व सदर पक्षाचे पुर्ण वर्णन त्यांना सांगितले, कारण माझ्याकडे त्यावेळेस कॅमेरा उपलब्ध नव्हता. मी फोन बंद केला व त्या रानपिंगळ्याचे निरीक्षण करतांना मला एक कल्पना सुचली. मी आसेगांव येथे जाऊन फोटोग्राफरला सोबत घेऊन याचे ठरविले. परंतु तोपर्यंत हा उडुन गेला तर, परंतु विचार केला हा येथेच मिळाला तर चांगले फोटो मिळू शकतील. म्हणून आसेगाव ला आलो, परंतु लग्नाचा सिझन असल्यामुळे एकही फोटोग्राफर मिळाला नाही. या दरम्यान १५ ते २० मिनिटे निघुन गेली. एका दुकानामध्ये कॅमेराबद्दल चौकशीसुध्दा केली, परंतु तेथे कॅमेरा विकायला उपलब्ध नव्हता. त्याच दुकानदाराने मला त्याचे दुकानाचे मागील बाजुस डॉट कॉम कॉम्प्युटर म्हणून एक दुकान असल्याने सांगितले व त्याचेकडे कॅमेरा असल्याचे सांगितले.

मी त्या दुकानामध्ये पोहोचलो व त्याचे मालक असलेल्या आशिष यास सोबत चलण्याची विनंती केली. त्याने विचारणा केल्यावर त्याला एका पक्षाचे फोटो काढावयाचे असल्याचे सांगितले, तर तो आश्चर्यचकीत झाला व म्हणाला इतका वेळ तो पक्षी तेथेच असेल काय? मी म्हटले माझे नशिब असेल तर तो तेथेच असेल. आम्ही दोघे मोटारसायकलने पुन्हा त्याच ठिकाणी पोहोचलो. रानपिंगळा अजुनही तेथेच हिवराचे बुंध्यावर बसलेला होता. आशिषने त्याचा एक फोटो काढला व त्याचजवळ डिजीटल कॅमेरा असल्याने त्याने मला डीस्प्लेवर तो दाखवला, परंतु तो व्यवस्थित नव्हता व आशिष रानपिंगळयाजवळ जाऊन फोटो काढण्यास घाबरत असल्याचे मला जाणवले, म्हणून मी कॅमेरा माझे हातामध्ये घेतला व जवळ जाऊन रानपिंगळ्याचे दोन, तीन फोटो काढले, परंतु त्यादरम्यान तो ऊडाला व एका दुसऱ्या झाडावर जाऊन बसला. मी तेथे जाऊन त्याचे फोटो काढले. फोटोग्राफरला आसेगाव पोहोचवले व परत येऊन रानपिंगळ्याचे निरीक्षण केले व दुपारपर्यंत कुटंगा येथे पोहोचलो आणि सरळ जंगलामध्ये गेलो. तेथे मला माहित असणाऱ्या व रानपिंगळ्याचे आढळ असलेल्या ठिकाणी पोहोचलो. एक रानपिंगळा दिसला, त्यावेळेस सायंकाळचे ५.३० वाजले होते. त्याचे पूर्ण निरीक्षण केले, तेव्हा पुर्णपण निश्चिती झाली की सकाळी पाहलेला तळणी फाट्याजवळील पक्षी हा रानपिंगळा होता.

वन्यजीव अभ्यासक तथा अरण्य लेखक श्री. प्र.सु. हिरूरकर यांनी केलेल्या मार्गदर्शनामुळे माझ्या आसेगांव जवळील रानपिंगळ्याच्या शोधामुळे मला जी प्रसिध्दी मिळाली, ही माझ्यासाठी प्रेरणादायी बाब आहे. यामुळे भव्यिषात मी पक्षीनिरीक्षणात जास्तीत जास्त शोधक वृत्तीने प्रयत्न करेल. तसेच डॉ. विजय इंगोले सरांचा मी अत्यंत ऋणी आहे.

श्री. अभिषेक वाकोडे, वनरक्षक हे त्यांचे कर्तव्यावर असतांना दि. ४ ऑगस्ट २०१० रोजी अस्वलीच्या हल्यात जारीदा येथे त्यांचा मृत्यु झाला. त्यांचे स्मृतींना उजाळा देण्यासाठी मेळव्याघ्र *Vol. XIII, NO.II, Oct 2008* मधिल त्यांचा लेख पुनःप्रसिध्द करण्यात येत आहे.

10

गर्भश्रीमंत मेळघाट

दीपक जोशी

माजी मानद वन्यजीव रक्षक,
अकोला तथा पक्षीमित्र

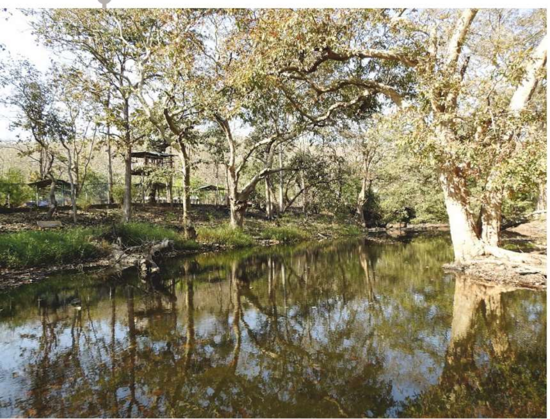

मराठी भाषेतील "गर्भश्रीमंत" हा शब्द ऐकला की लोकांचे कान टवकारतात. कारण जन्मजात श्रीमंत असणारी व्यक्ती ज्या पध्दतीने पैशाची उधळण करत असते त्यावरून त्याला गर्भश्रीमंत म्हणुन संबोधले जाते. माणसाच्या बाबतीतला हा शब्दप्रयोग आपल्या मेळघाटला तंतोतंत लागु पडतो. कारण आपलं मेळघाटही आहेच असं "गर्भश्रीमंत".

हो आहेच आमचे मेळघाट गर्भश्रीमंत, आम्हाला त्याच्या गर्भश्रीमंतीचा गर्व आहे. का नाही असणार हो, एखाद्या गर्भश्रीमंताकडे जशी सुवर्ण, चांदी, स्थावर मालमत्ता अमाप असते. तसाच मेळघाटाचा २०२९.०४ चौ.कि.मी. चा विविध निसर्ग संपदेने केवळ श्रीमंतच नव्हे. तर गर्भश्रीमंत आहे. त्याची गुढता मानवी मनाला भुरळ घालणारी आहे. १९७४ मध्ये अस्तित्वात आलेला मेळघाट यावर्षी आपला सुवर्ण महोत्सव साजरा करतो आहे. ही आपल्या सर्वांसाठी अभिमानाची बाब आहे. गत ५० वर्षात मेळघाट व्याघ्र प्रकल्पाच्या व्यवस्थापनाने येथील निसगसंपदा जपण्यासाठी जे भगिरथ प्रयत्न केले आहेत. त्याचे कौतुक करावे तेवढे कमीच आहे. मेळघाट व्याघ्र प्रकल्पातील मुख्य वन्यजीव संरक्षकांपासुन ते वनमजुरा पर्यंतची मंडळी जो जागता पहारा देतात तो निश्चितच मेळघाटच्या संरक्षण, संवर्धन तसेच प्रगतीत खुप महत्वाची भुमिका बजावत आहे.

सुवर्ण महोत्सवानिमित्त आयोजिण्यात आलेले फुलपाखरांचा अभ्यास दौरा, पक्षी गणना, तसेच निसर्ग भटकंती, निसर्ग लघुफित स्पर्धा हे उपक्रम सर्व सामान्य निसर्गप्रेमींना मेळघाटविषयी आपुलकी, प्रेम तसेच समाजात जागृती करणारे आहेत.

वनवृक्ष, वन्यप्राणी, जलचर, उभयचर तसेच अगणित अशा छोट्या मोठ्या जीवांची समृध्दी मेळघाटाला लाभलेली आहे. आपल्या सातुपड्यातील डोंगरटेकड्यांतील घाटांचा संगम (मेळ) येथे बघायला मिळतो. म्हणून ह्या परिसराचे मेळघाट असे नामकरण झाले आहे. मेळघाटाला प्राचीन-अर्वाचिन तसेच नैसर्गिक इतिहास आहे. पांडवांनी आपला अज्ञातवास याच अरण्यात घालवता. विराटांच 'विराटनगर' याच अरण्यात होतं. दृष्ट कीचकाला भीमानं मेळघाटातच

यमसदनास पाठवलं. विराट या नावाच अपभ्रंश होऊन बनलेलं वैराट गाव आजही क्षेत्रात आहे. कीचकाच्या नावावरून निर्माण झालेलं चिखलदरा तर उंच टेकडीवर वसलेलं आपण बघतो.

अशा या मेळघाटाच्या प्रेमात मी गेली अनेक वर्षे जगतो आहे. अकोला जिल्ह्याचा मानद वन्यजीव रक्षक हे सन्मानाचं पद भुषवित असतांना (२००३ ते २००९) मेळघाटातील कोरकु बांधवांसाठी (तलई, अंबाबरवा, गुल्लरघाट, तारूबंदा, माखला, शहानुर, ढाकणा, केलपानी गावामधुन) वनकर्मचाऱ्यांसाठी आरोग्य तपासणी शिबिरे,

मांगेरी यात्रा, नरनाळा महोत्सव, पक्षी गणना, दरवर्षी बुध्द पौर्णिमेला होणारी वन्यप्राणी गणना अशा विविध कारणांमुळे माझे मेळघाटाशी एक घट्ट नाते निर्माण झाले आहे. गोनी शहानुर येथील मचाणावर संध्याकाळी ६.३० वाजता अस्वलाच्या युगुलाने माझ्या मचाण खाली येऊन, अर्धा तास डेरा टाकुन माझी उडवलेली भंबेरी, कोहा परिसरातील एक मचाणावर मधमाशांनी केलेली फजिती, ढाकण्याजवळील मचाणावर जंगली मुंग्याच्या सानिध्यात घालवलेली, रात्र वानच्या नर्सरी मचाणा खालील पाणवठ्यावर पहाटे ३.४५ वा. येऊन १५ मिनिटं मुक्काम ठोकणारा कुला मामा, धारगड परिसरातील मचाणावर सकाळी सकाळी वाघीणीचे तिच्या दोन बछड्यांसोबत झालेले दर्शन मला मेळघाटा विषयी केवळ प्रेमच नव्हे. तर आपुलकी आणि आस्था वाढविणारे आहे.

असे हे मोहमयी मेळघाटचे विश्व सामान्य निसर्गप्रेमीला त्याच्या प्रेमात आकंठ बुडवुन त्याचे जीवन समृध्द करणारे आहे. म्हणुन मी म्हणेन की हो आमचे मेळघाट "गर्भश्रीमंत" तर आहेच पण त्याचे व्यवस्थापन करणारी वनविभागाची मंडळी ही जागरूक योध्दे आहेत. त्या सर्वांना माझा दंडवत.

11

अस्वल (Slouth Bear)

मनिष के. ढाकुलकर
वाईल्डलाईफ बायोलोजीस्ट
मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प, अमरावती.

चला आज जाणून घेऊया बाणा, रीच अश्या विविध कोरकू भाषेतील नावांनी ओळखल्या जाणाऱ्या अस्वली बद्दल. मेळघाट मध्ये जेवढी दहशत अस्वलीची आहे, ती दहशत दुसऱ्या कुठल्याच प्राण्याची नाही. एका अभ्यास प्रकल्पा दरम्यान मला मेळघाटातील निसर्ग, वन्यजीवन, त्याचा अभ्यास आणि त्यातल्या बऱ्याचश्या गुंतागुंतीचे रहस्यमय जीवन जवळुन बघता आले. मी अस्वल पहिल्यांदा बघितली ती तिच्या छोट्याश्या पिल्या सोबत. आम्ही गेलो होतो रान पिंगळा (Forest Owlet) बघायला. जंगलात एका कॅम्प वर पोहोचलो, नेहमी प्रमाणे विचारपुस सुरू झाली. कुछ दिखा क्या? वनमजूर काका बोलले, हो वाघ (Tiger) बघितला. आमच्या कामासाठी कॅम्पच्या मागच्या बाजूला उतरायला सुरूवात झाली जवळपास ५०० मीटर खाली उतरलो. निसर्ग वाटेने समोर जात होतो, जिथे त्या वनमजूर काकाने वाघ (Tiger) बघितला त्या जागेवर जायला निघालो. बोलता बोलता थोड समोर निघुन गेलो. परत त्या जागेवर जायला निघालो, काही रानफुलं दिसलीत, दादा त्याचे फोटोकाढायला लागले. तेवढ्यात समोर १०० मीटरवर मला अस्वल दिसली, छोट्या पिल्लाला ढकलत ढकलत येताना अस्वल दिसली. सोबतच्या सगळ्यांना सांगितलं तोवर छोट पिल्लू समोर निघुन गेलं. हे बघत होतो तोच अस्वलीचा पाठलाग करत वाघ त्यांच्या मागे निघुन गेला, असे क्षण दुर्मिळच. काही क्षणात निघून जातात तसा हा प्रसंग होता. वाघ त्या टेकडी वरून परत खाली उतरला मी Binocular ने बघत होतो. आधीच अस्वलीमुळे चिडलेला वाघ (Tiger) आम्हाला बघुन आणखी चिडला होता. Binocular जवळ असल्यामुळे मला वाघ जरा जवळुन बघता आला. रक्तांनी माखलेले त्याचं तोंड, नंतर सगळ कळलं, वाघाने शिकार केली होती. ही अस्वल आणि तिचं पिल्लू बहुदा त्यांच्या मधे येत असेल, म्हणून तो वाघोबा त्यांच्या मागे धावला. बरेचदा असं बघण्यात आल आहे की, वाघ कधी कधी अस्वलीची पण शिकार करतात. शेवटी वाघ हा वन्य प्राण्यांच्या अन्नसाखळी मध्ये सर्वात वरच्या स्थानावर येतो.

एकदा काही वर्षांपूर्वी मेळघाटातील जारिदा गावात अस्वलीचा हल्ला झालेला होता त्याच त्या अस्वलींनी ४ व्यक्तींना मारले होते त्यातील एक वनसंरक्षणाचे काम करणारे वनरक्षक होते. कधी अस्वल येवढी क्रूरपणे का वागते? असा प्रश्न मनात घर करून गेला. हळु हळु या विषयामधील काही वाचन वाढलं. एका दुसऱ्या अभ्यास प्रकल्पा दरम्यान मसोंडी गावाला गेलो होतो. पोहोचून थोडाच वेळ झाला होता, अन अचानक आरडा ओरड सुरू झाली. डोळ्या समोर बघत होतो, जीवन जगण्याचा संघर्ष. लोक जमलेले होते, हातात बाशे-काठ्या घेऊन त्या अस्वली वर तुटून पडले होते. सगळे त्या अस्वलीला मारत होते. हा सगळा प्रकार जवळुन समजून घ्यावा म्हणून वनमजूर काका कडून बऱ्याचश्या गोष्टी समजुन घेतल्या. पुढील काही दिवस त्याच गावात होतो. ३ दिवसात जवळ जवळ ८०-९० किलोमीटर दऱ्या खोऱ्यामध्ये सर्वे केला. अस्वलीच्या खुणा पुर्ण जंगलात होत्याच. मेळघाट मधल्या बऱ्यात गावात अस्वलीचे हल्ले झालेले आहेत. बरेच वर्ष अभ्यास प्रकल्पा दरम्यान मेळघाटच्या बऱ्याच भागात जाने झाले. अस्वल बरेचदा जवळुन बघितली. कधी जवळुन म्हणजे जरा जास्तच जवळुन १०-१५ फुटांवरून पायी असतांना अस्वल बघितली. एकदा जंगलातुन निघायला जरा जास्त उशीर झाला, परत जायचं होत. सायंकाळी ७.३० वाजले होते कॅम्प सोडला, परत गावात यायला निघालो, थोडच दूर आलो होतो अन

मी रस्ता विसरलो. मग सरांनी आपली बाईक समोर काढली आणि ऐका कपारीत सर थोडे समोर गेले अन अचानक समोरून २ अस्वली येतांना दिसल्या. त्या अस्वली सरांच्या बाईक कडे येत होत्या, हे बघताच मी माझी बाईक सरांच्या बाईकच्या बाजूला आणुन उभी केली. त्या दोन्ही अस्वली दोन पायांवर उभ्या झाल्यात अन आवाज करायला लागल्यात. अस्वलीचे सर्व प्रकारचे आवाज, अन तो भिंतीदायक प्रसंग अगदी समोर १५-२० फुटांवरून बघत होतो. समोर दोन आणि वरच्या भागातून आणखी दोन अस्वलीचा आवाज येत होता. काय करावं काहीच कळत नव्हतं, आम्हाला हालायला जागा नव्हती. आम्ही कपारी मध्ये अडकलो होतो, फक्तं समोर जाता येत होत पण समोर २ अस्वली उभ्या होत्या. काही वेळानी त्या अस्वली थोडा मागे गेल्या तेवढ्या वेळात आम्ही त्या कपारीतून बाहेर पडलो. हे काहीं मिनटे आम्हाला काही तासां सारखे वाटत होते. मुळात या प्राण्याला दुरच दिसत नाही. त्यामुळे या सगळ्या घटना घडतात. पण नंतरच्या काळात माझ्या बघण्यात आणि स्वतः सुध्दा हे अनुभवलं आहे. काय मानव प्रजाती आहे! स्वतःच्या फायद्यासाठी मानव नुसता निसर्गाशी खेळ करीत असतो. पण मानव प्रजाती हे विसरून जाते की निसर्गाच्या नियमानुसार जश्याच तसे परत मिळते. अस्वल उगाच कुणाला त्रास नाही देत. जसं आपल्या घरच्यांना किंवा आपल्याला कुणी त्रास दिला तर ते आपल्याला नाही आवडणार... घरच्या लोकांना जास्त त्रास दिला की आपण जसं समोरच्याला चांगलाच धडा शिकवतो, तसाच काही मेळघाट मध्ये किंवा कुठेपन घडु शकते. जेथे अश्या घटना घडतात, त्यात नकीचं मानवाने कधीतरी करून ठेवलेल्या चुका कारणीभूत असतात असे मला वाटायला लागले आहे.

लोक अस्वलीला त्रास देतात, अस्वलपण मग कुठलाही व्यक्ती असो तो एकटा दुकटा भेटला की त्याला चांगलाच धडा शिकवते. मानव प्रजाती स्वतःला जरा जास्त हुशार समजायला लागली आहे, निसर्गाशी अक्षरशः खेळ करीत आहे. त्यानं निसर्गावर जर प्रेम केलं, त्या निसर्गाशी जुळुन घेतल तर किती चांगलं होईल. निसर्ग व त्यात असलेले सगळे सजीव निर्जिव सृष्टी, खुप चांगली आहे ते सगळ आपआपल्या सोयीनुसार हे माझे ते पणं माझे, हे पाहिजे, ते पाहिजे या सगळयासाठी भांडण.

आयुष्य हे फक्त काही क्षण, काही दिवस, काही वर्ष असतं... आयुष्य येवढचं असत!

या लहानशा आयुष्यात या पृथ्वीवर, पृथ्वीच्या बाहेर नुस्ती नासधूस होत आहे आणि त्यासाठी कारणीभूत फक्त मानव प्रजाती आहे. निसर्गावर प्रेम करा, फक्त फोटो काढा आणि पेपर मध्ये द्या. काय तर झाडे लावा, झाडे जगवा??? किती झाड जगतात त्या मधले??? मी त्या झाड लावण्याच्या विरोधात नाही पणं किती झाड जगतात??? आणि जे मोठे झाड आहेत ते किती तोडल्या जात आहेत??? त्याच्या मागचे कारणं काय??? जबाबदार कोण, फक्त मानव प्रजाती.

अस्वल असो वा कुठला पणं प्राणी असो वा पक्षी, हे निसर्गामध्येच चांगले दिसतात, पिंजाऱ्यात नाही. मानव प्रजातीने निसर्गामध्ये ढवळा ढवळ करणे कमी केल पाहिजे. तोंडाच्या चवीला आणि "हे पाहिजे ते पाहिजे" कमी केलं पाहिजे. निसर्गावर प्रेम करा, निसर्ग तुमच्यावर तेवढंच प्रेम करेल आणि त्यात आणखी वाढच होत जाईल. तुर्तास एवढेच.

धन्यवाद!

12

"सुरजपाल" नावाचा कोकटूतील अजिंक्य वाघ

राजेश घागरे

वनपाल, लखारा वर्तुळ

मोर्शी परिक्षेत्र

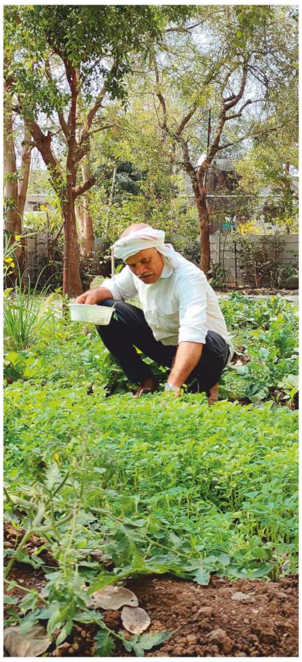

सप्टेंबर २००४ चा उत्तरार्ध, माझी पहिली पदस्थापना वनरक्षक म्हणुन कोकटू या मेळघाटच्या गाभा क्षेत्रातील अतिदुर्गम क्षेत्रात झाली. वयाच्या २१ व्या वर्षी सेवेशी सुरूवात ज्या ठिकाणी करायला निघालो ते ठिकाण जेवढे भयंकर, मानवविरहीत, दुर्गम व कल्पनेपलीकडचे पहिल्या दिवशी जाणवले तेवढच दुःख तेथुन बदलीवर जाताना झाले. मेळघाटमधील फक्त पायी आणि पायीच २० ते २३ कि.मी. महिनाभराचे राशन घेऊन कोकटू पोहचून वनाचा सेवा करतांना सुरूवातीला होणारा त्रास, वेदना या नंतर आयुष्यातील सुंदर अनुभव, आठवणी व स्वर्गीय अनुभुती देवून गेल्या. ते फक्त कोकटूचे सौंदर्य, तेथील वनराशी, वन्यप्राणी सहवास व 'सुरजपाल' नावाच्या वाघामुळेच... कायम स्मरणात राहणारे.

हा लेख आहे. कोकटूचा... कोकटूच्या वाघाचा... हो. त्याचे नाव 'सुरजपाल' असे नाही की तेथे मला सोबतीला दुसरे कुणी नव्हते. आम्ही तीन वनरक्षक व दोन रोजंदारी बारमाही मजूर असे पॉच व्यक्ती कोकटूला राहून वन व वन्यजीवांचे संरक्षणाची कामे करीत होतो. पण आधार होता तो जंगलावेठा, 'सुरजपाल' चा अवघे आयुष्य कोकटूमध्ये घालवलेला, प्रत्येक झाड, प्रत्येक बल्डा, प्रत्येक नाला एवढेच काय तर प्रत्येक प्राण्याशी परिचीत असलेला. सर्व वर्तुळाचा कामाचा भार एकटा लिलया पेलणारा व वेळेत पूर्ण करणारा असा माग एकच 'सुरजपाल' होता.

त्याचे सोबत एक अनुभव काय सांगावा... त्याचे सोबत प्रत्येक दिवस एक नविन अनुभव होता... नविन आठवण होती. सर्वात जास्त वाघोबाचे दर्शन घेणारा नशिबवान वाघ तोच. एकदा कोकटूवरून गुगामलकडे गस्तीवर जातांना नेहमीप्रमाणे परादर्शक म्हणून 'सुरजपाल' समोर होते. अचानक थांबले... 'रुको साहेब आगे शेरा हो सकता है' – आम्हाला वाटले एवढ्या दाट झाडीत, तीव्र उतारावर दोन फुटावरचे दिसणे दुरापस्त असतांना यांना कसे कळले वाघ आहे म्हणून... हळूहळू पाय वाटेने समोर जात असतांना १०० मी अंतर चालल्यावर पुन्हा थांबले व उजीवकडे बारकाईने पाहत म्हणाले 'वो देखो साहेब दोन शेर झुडप मे सो रहे है'... खरच दोन वाघ निवांत झोपले होते. अंगावर आलेले काटे व घाम कसातरी पचवत हळूच 'सुरजपाल' सांगेल तसे पुरे निघून गेलो व आम्ही सुकटेचा श्वास टाकला. खरोखर हा कोकटूचा वाघ अवलिया आहे. त्यांचे जंगल वाचन अव्दितीय आहे. तो सोबत असतांना वाघाचीही भिती वाटत नव्हती. रागी अपरात्री गस्त असो, रात्रंदिवस वनामध्ये मुक्काती राहुन केलेली कामे असो की मोठेमोठे वणवे विझवितांना जीव ओतणे असो. 'सुरजपाल' सोबत असले की जग जिंकु असे वाटायचे व ते पूर्ण होतही होते.

अशा व्यक्तीस अशक्य ते काय कोकटूची ओळखच 'सुरजपाल' होता. चार वर्षाच्या कोकटूच्या वनवास समजल्या जाणाऱ्या कारकिर्द ही 'सुरजपाल' सोबत 'अशोकवाटीका' पेक्षाही रम्य व सुंदर वाटली. तेथुन निघालो ते झाडांचे, वन्यप्राण्यांचे, वनाचे ज्ञान घेऊन खुप काही शिकुन, आठवणी जमा करून असे ते 'सुरजपाल बेलकर' हे माझे कोकटूतील गुरू होते, मार्गदर्शक होते व खऱ्या अर्थाने होता कोकटूचा 'अजिंक्य वाघ'...

वनवा

कु. मोनिका दा. चौधरी
वनरक्षक, गिरगुटी बिट,
जामली वन्यजीव परिक्षेत्र

वनवा हा शब्द सर्वांनाच परिचित आहे. आणि त्याचे वेगवेगळे अर्थही सर्वांना वाचले असतील, परंतु आम्हा जंगली लोकासांठी 'वनवा' म्हणजे जंगलाला लागलेली आग. हा एक मुख्य अर्थ आहे. सुदैवाने माझे गाव डोंगराच्या जवळ असल्यामुळे वनवा मी लहानपणासुन पाहेत. उन्हाळ्याच्या वेळेत सायकांळी सहज छतावर गेल्यानतंर एक लाईटींग दिसाचची तो नेहमीच वेगवेगळया आकारात तयार असायची. मी आणि माझ्या मैत्रिनी आम्हाला ते पाहून खुप आनंद व्हायचा आणि सहजच एखाद्या दिवशी ती लाईटींग जर एखादीच्या नाण्याच्या अक्षरासारखी दिसली तर अजुनच आनंद व्हायचा आणि थोंड मोठ झाल्यानंतर कुणीतरी सांगायच की, फांदीला फादी घासल्यास किंवा बांबुला बांबु चे घर्षणामुळे आग लागते. हे नेहमीच ऐकायला मिळत होतं.

वनविभागात नोकरी लागल्यानंतर 'वनवा' याचे पुर्ण संदर्भ मात्र बदलले, आज ज्यावेळी फेब्रुवारी महिना लागतो, तेव्हापासुनच मनात एक प्रकारचा वनवा लागायला सुरूवात होते. आणि सुरूवातीला जी लाईटींग पाहून आनंद व्हायचा आज त्यामधला एक लाईट जरी दिसला तर भिती वाटायला लागते. लहानपणी दुरून पाहतांना जी मजा वाटायची तेवढीच दाहकता जवळुन पाहतांना निर्माण होते. आणि जोपर्यंत हा वनवा विझत नाही, तोपर्यंत लक्ष केवळ वनांकडे असत. आणि विशेषतः जेव्हा आपल्या बिटमध्ये अंगार म्हटले तर वेगळीच अवस्था असते. कारण ज्यान्य जळत त्यालाच कळत. पण या वनण्यामुळे होणारे नुकसान खुप मोठ्या प्रमाणात असते, कारण यामध्ये झाडांसोबत पक्षी त्यांची पिल्ले, घरटी हेही सर्व जळत असत. आणि हे नुकसान कधीही न अरूण निघणारे असते. व खंरच या जगात असे काही निसर्गप्रेमी लोक आहेत. ज्यांना याच खुप मोठ दुःख होत असत. परंतु याकरिता त्यांचं काही सहकार्य मात्र होत नाही याची खंत असते.

कासा हा वनवा जो कधी-कधी काही लोकांच्या नोकऱ्या देखिल जाळुन टाकतो. पण आम्हाला सुध्दा भावना आहेत. हे असे आम्ही म्हणणे पुरेसे ठरत नाही. याकरिता त्याही लोकांना जागृत करणे गरजेचे आहे, जे माहित नाही का? पण मुद्दामुन या जंगलात वनवा निर्माण करतात. आणि इतरांची होणारी वनवन पाहत बसतात. पण या निसर्गाने सर्वांनाच खुप काही दिलेलं आहे, त्यामुळे आपलही काही देण लागत या हिशोबाने या सुंदर निसर्गाला जाळणारा हा वनवा थांबावा याकरिता मदत करावी. आणि हा सुंदर निसर्ग जपुन यामध्ये शुध्द श्वास घ्यावा.

14

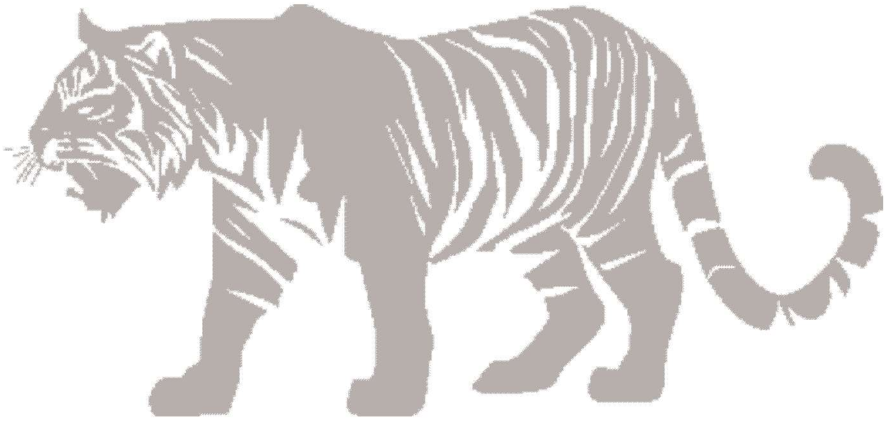

वाघ

कु. मोनिका दा. चौधरी
वनरक्षक, गिरगुटी बिट,
जामली वन्यजीव परिक्षेत्र

नाव तुझे ऐकुन
भिती आणि थरारक उठतो,
तुला पाहतांना मात्र
सर्वांनाच आनंद वाटतो.
जंगलांचा राजा तु
कोणत्या सिंहासनावर बसतो,
सांग आम्हालाही, कुठे
तुझा ठावठिकाणी असतो.
अंगावरील पटण्यामुळे
तुझी ओळख पटते,
पायाचा ठसा पाहून सुध्दा
तुझी आसकती वाटते.
मेळघाट मध्ये कानाकोपऱ्यात
आहे साग,
दिसत, नाही भेटत नाही
असा कसा रे तु वाघ.

Chief Conservator of Forest & Field Director,
Melghat Tiger Reserve, Amravati.

TARIFF CHART

Check In Time : 1.00 pm & Check Out Time : 12.00 Noon

Location	Room Category (*All Non A/C*)	No. of Rooms	No. of Beds & Persons Allowed	Room Tariff (In ₹.)	Extra Guests	Extra Guests (In ₹.)
			Melghat Tiger Reserve			
Aamzari	Cottages	04	02	1,500.00	-	-
	Tents	08	02	800.00	-	-
	Dormitory	01	10 Beds *(Per Dormitory)*	500.00 *(Per Bed)*	-	-
Semadoh	A Type Cottage	04	03	2,500.00	1	350.00
	Circular Cottage	06	02	2,000.00	1	350.00
	Group Accommodation *(Dormitory)*	04	16 Beds *(Per Dormitory)*	500.00 *(Per Bed)*	-	-
Kolkas	Lower Cottages	07	02	1,500.00	-	-
	Dormitory 1	01	08 Beds *(Per Dormitory)*	500.00 *(Per Bed)*	-	-
	Dormitory 2	01	06 Beds *(Per Dormitory)*	500.00 *(Per Bed)*	-	-
Harisal	Cottages	03	02	1,500.00	-	-
	Ethnic Bamboo Hut	01	02	2,000.00	-	-
Shahanur	Eco Huts	06	02	1,200.00	1	350.00
	Eco Tents	06	02	1,200.00	1	350.00
	Dormitory	02	14 Beds *(Per Dormitory)*	500.00 *(Per Bed)*	-	-
Wasali	Dormitory 1	01	10 Beds *(Per Dormitory)*	500.00 *(Per Bed)*	-	-
	Dormitory 2	01	8 Beds *(Per Dormitory)*	500.00 *(Per Bed)*	-	-
	Cottages	04	02	1,500.00	-	-
			Katepurna Wildlife Sanctuary *(Dist. Akola)*			
Wagha	VIP Suites (River Facing)	02	02	1,500.00	-	-
	VIP Suites	02	02	1,200.00	-	-
	Delux Huts	01	02	1,200.00	-	-
	Eco Huts	02	02	1,000.00	-	
	Dormitory	01	12 Beds	300.00 *(Per Bed)*	-	-
			Dnyanganga Wildlife Sanctuary *(Dist. Akola)*			
Botha	VIP Suites (A/C)	02	02	1,800.00	-	-
	VIP Suites	02	02	1,500.00	-	-
			British Era Rest Houses in Melghat Tiger Reserve			
Rangubeli	Suites	02	02	1,500.00	-	-
Hatru	Suites	02	02	1,500.00	-	-

Contacts for Home-Stay in Melghat Tiger Reserve

Harisal	Deepak Shanware	90219 35844
Chikhaldara	Sahebrao Yeole	97640 19099
Semadoh	Bhola Mawaskar	92728 83258 / 88059 09738
Makhala	Sonak Lal	70573 06255
Aamzari	Gopi	99224 66482

Office of :
CCF & FD, Melghat Tiger Reserve
Camp Road, Amravati - 444 601
Phone No.: **0721-2662792**
e-mail: ***projecttigermelghat@gmail.com***

Melghat Tiger Reserve Golden Jubilee Celebration 22nd February 2023 To 22nd February 2024

For details contact :
Mr. Swapnil on +91 89565 63016
For online accommodation & Safari booking:
www.magicalmelghat.in
e-mail: ***magicalmelghat@gmail.com***

Chief Conservator of Forest & Field Director,

Melghat Tiger Reserve, Amravati.

JUNGLE SAFARI TARIFF CHART

Sr. No.	Name of the Gate	Nearest Location to book for accommodation	Max. Nos. of Vehicles allowed per day: Morning	Evening	Entry Fees Per Vehicle (In ₹.)		Guide Fees (In ₹.)	Camera Fees (Upto 250mm Lense) (In ₹.)			Private Open Gypsy Rent (Optional) (In ₹.)
	Melghat Tiger Reserve										
1.	Chikhaldara / Vairat	Chikhaldara	20	20	600/-		350/-	200/-			
2.	Semadoh	Semadoh / Kolkas	20	20	600/-		350/-	200/-			
3.	Narnala / Dhargadh	Shahanur	30	30	600/-		350/-	200/-			
4.	Ambabarwa / Wasali	Wasali	22	21	400/-		350/-	200/-			
5.	Harisal	Harisal / Kolkas	20	20	400/-		350/-	200/-			
6.	Chaurakund	Harisal / Chaurakund	10	10	400/-		350/-	200/-			
7.	Dhakna	Dhakna	10	10	400/-		350/-	200/-			
	Katepurna Wildlife Sanctuary *(Dist. Akola)*										
8.	Wagha	Akola Dist.	10	10	400/-		350/-	200/-			
	Dnyanganga Wildlife Sanctuary *(Dist. Akola)*										
9.	Botha Gate	Buldhana Dist.	10	10	400/-		350/-	200/-			
10.	Gondhankhed Gate	Buldhana Dist.	10	10	400/-		350/-	200/-			
	Painganga Wildlife Sanctuary *(Dist. Yavatmal)*										
					Weekdays (Mon to Fri) Tue Closed	Weekend (Sat & Sun)					
11.	Kharbi Gate	Yavatmal Dist.	7	7	1,500/-	2,000/-	350/-	200/-			
12.	Manyali Gate	Yavatmal Dist.	7	7	1,500/-	2,000/-	350/-	200/-			
	Tipeshwar Wildlife Sanctuary *(Dist. Yavatmal)*										
					Weekdays (Mon to Fri) Tue Closed	Weekend (Sat & Sun)	Guide	Simple Camera	DSLR	Video	
13.	Sunna Gate	Yavatmal Dist.	9	8	1,500/-	2,000/-	350/-	200/-	400/-	500/-	
14.	Mathani Gate	Yavatmal Dist.	6	6	1,500/-	2,000/-	350/-	200/-	400/-	500/-	
15.	Kodori Gate	Yavatmal Dist.	4	4	1,500/-	2,000/-	350/-	200/-	400/-	500/-	

Note: Gypsies are provided by private party and bookings are done on first come first serve basis. The rent of Gypsy varies from ₹. 1,500/- to ₹. 3,000/- and to be paid in cash at the spot. Camera Charges are Separate & to be paid at the spot.

TIMINGS

Period	Morning Entry	Morning Exit	Evening Entry	Evening Exit
1st October To 31st October	6:00 am	10:00 am	14:30 pm	18:30 pm
1st November To 28/29th February	6:30 am	10:30 am	14:00 pm	18:00 pm
1st March To 30th June	6:00 am	10:00 am	14:30 pm	18:30 pm

Elephant Activities : At Kolkas

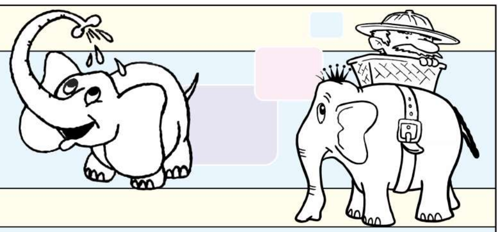

Elephant Safari : ₹. 800/- per safari for maximum of 4 pax for half an hour. Timing: 09.00 am to 12.00 noon & 04.00 pm to 06.00 pm.

Elephant Bathing : Ticket: ₹. 25/- per person Timing: 01.00 pm to 02.00 pm

Elephant Feeding : Ticket: ₹. 25/- per person Timing: 06.00 pm to 07.00 pm

Adventure Park : At Aamzari

₹. 300/- I Zipline- 200 Mt. I Packages @ (Per person)

₹. 300/- I Monkey Crawling I Net Crossing I Parallel Bridge I Ladder I Burma Bridge I Zipline- 50 Mt. I Packages @ (Per person)

₹. 500/- I Combo Offer All Activities I Packages @ (Per person)

Kayaking & Zobri Ball: At Harisal Eco Tourism Complex

Ticket : per person ₹. 50/- for half an hour

Booking for Activities: on the spot.

Office of :
CCF & FD, Melghat Tiger Reserve
Camp Road, Amravati - 444 601
Phone No.: **0721-2662792**
e-mail: ***projecttigermelghat@gmail.com***

For details contact :
Mr. Swapnil on +91 89565 63016
For online accommodation & Safari booking :
www.magicalmelghat.in
e-mail: ***magicalmelghat@gmail.com***

महाराष्ट्र वन विभाग

Melghat

Melghat Tiger Reserve

Golden Jubilee Celebration

22nd February 2023 To 22nd February 2024

Fort Narnala

•HISTORY •HERITAGE •HABITAT

Melghat

Vairat Jungle Safari

This jungle gives me a High !

KARANJA SOHOL WILDLIFE SANCTUARY

TIPESHWAR WILDLIFE SANCTUARY

MAHARASHTRA

AMZARI

Chikhaldara's green respite...

DnyanGanga Wildlife Sanctuary

SemaDoh

Safari Adventure Stay Eat

PAINGANGA WILDLIFE SANCTUARY

LONAR

WILDLIFE SANCTUARY

KOLKAS

Where conservation story was scripted

Katepurna Sanctuary

Melghat Tiger Conservation Foundation

Harisal

Celebration of

FOUNDATION DAY 2024

MELGHAT TIGER RESERVE

22nd February 2024

Melghat Tiger Reserve
Golden Jubilee Celebration
22nd February 2023 To 22nd February 2024

Acknowledgement

Melghat Tiger Reserve is thankful to all photographers, who sent us beautiful photographs for publishing in Wild Melghat e-Magazine 22nd February 2024

- Sunil Wakode
- Manish Dhakulkar
- Team Melghat
- Dipak Joshi
- Manoj Bind
- N. Dudhe
- Atul Tikhe
- Ajay Deshmukh
- Prof. Gajanan Muratkar
- Dr. Lokesh Tamgire

Sunil Wakode

Edition for Melghat

WILD MELGHAT e-Magazine

Map of
Melghat Tiger Reserve
मेळघाट व्याघ्र प्रकल्प

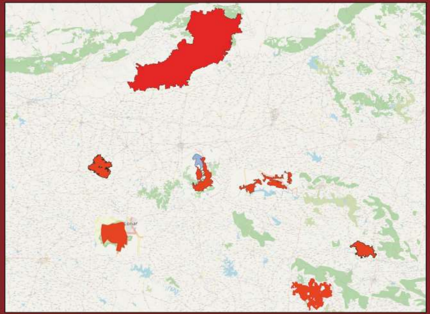

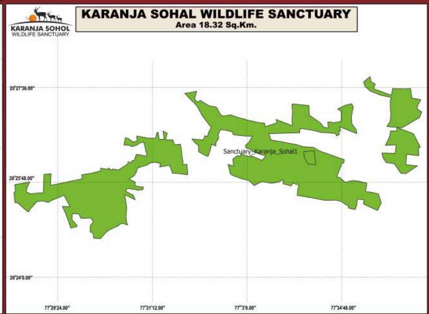

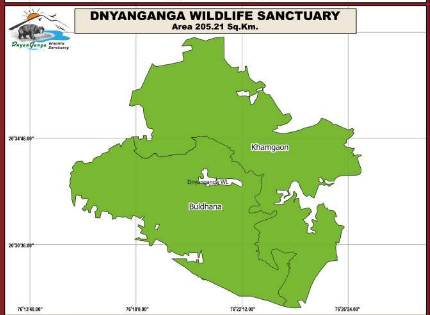

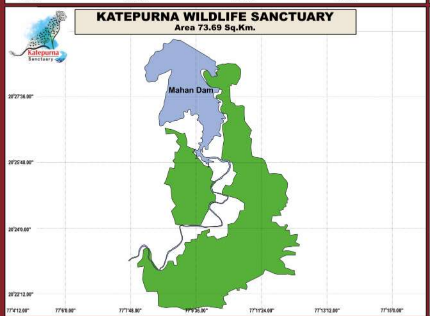

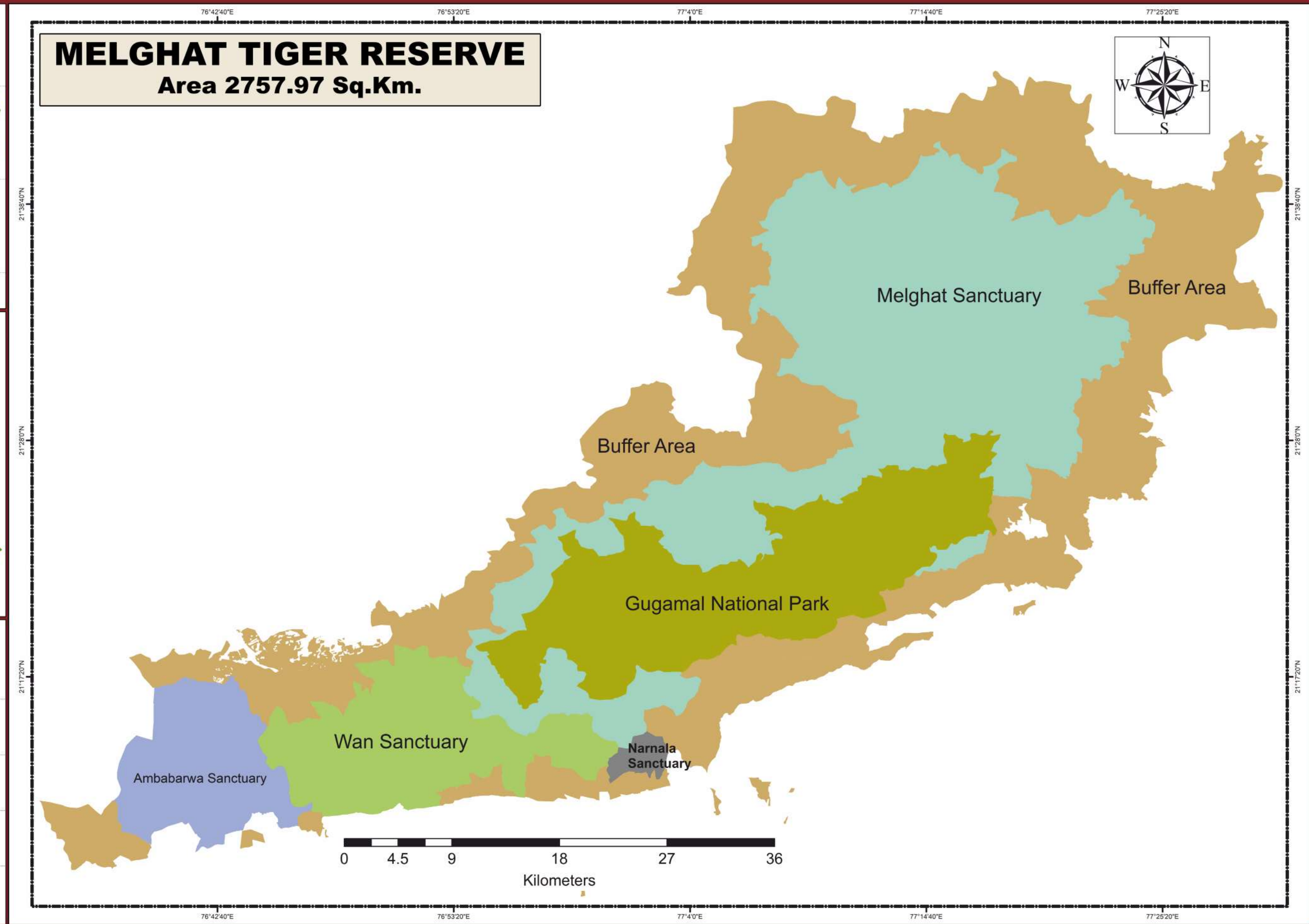

Total Area under the Administration of Melghat Tiger Reserve is 3608.13 Sq.Km.

Edition for Melghat

WILD MELGHAT e-Magazine

The articles published in the **Wild Melghat e-Magazine** are the personal ideology of author. Donations to Melghat Tiger Conservation Foundation are eligible for 50% Income Tax Exemption under Section 80G of the Income Tax Act.

Name of the Account : **Melghat Tiger Conservation Foundation, Amravati**

Name of Bank & Branch : Indian Overseas Bank, Gandhi Chowk, Ambadevi Road, Amravati. (M.S.)

Account Number : **101701000019000**

IFSC Code : **IOBA0001017**

You are invited to explore the all new accommodation and restaurants at Semadoh, Narnala, Harisal, Aamzari & Kolkas. Melghat Team will ensure that you will have a great time.

Website: **www.magicalmelghat.in**

Please feel free to coordinate with

Mr. Swapnil Bangde

E-mail: **magicalmelghat@gmail.com**

Call him on **+91 89565 63016**

He will help you plan your program.

Office of the

Chief Conservator of Forest & Field Director, Melghat Tiger Reserve, Amravati.

Camp Road, Amravati 444 602 (M.S.)

Phone No.: **0721-2551766, 2662792** *Website:* **www.magicalmelghat.in**

E-Mail: **ccffdmelghat2@mahaforest.gov.in**